

ФРЕНЕМУАРНА БІБЛІОТЕКА

ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО

УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ З РОКІВ 1919-1920

ВИДАВНИЦТВО
НАША БАТЬКІВЩИНА

Л. ЧИКАЛЕНКО

**УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ
З РОКІВ 1919–1920**

<>

diasporiana.org.ua

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

Нью-Йорк

1 9 6 3

新嘉坡華人

卷之三

Тираж 1000 примірників

Print. Prometey, 133 E. 4th St., New York 3, N.Y.

Київська катастрофа 1919 року

ГАЛИЦЬКА АРМІЯ У КИЄВІ

Перебуваючи під совєтською владою, після відходу з Києва Директорії, ми дуже мало знали про те, що робилося поза межами цієї влади. Тільки коли-небудь траплялося у тодішній пресі щось таке, що давало якийсь привід до міркувань та здогадів про Кам'янець та про польсько-український фронт.

Тим то, як громом нас приголомшила спочатку чутка, а потім і офіційне повідомлення про те, що галицький уряд звернувся з мирівими пропозиціями до совєтського уряду і що от-от має вийти, десь під галицьку границю, для цих переговорів Затонський. Виникла думка, що вже справді немає УНР, і галицький уряд мусить, сам про себе дбаючи, входити в переговори з червоною Москвою.

Але як нагло ці чутки та реліяції з'явилися, так само нагло й зникли, а натомість нові чутки казали про якісь зміни на фронті, про те навіть, що більшовики от-от будуть втікати. Ще більшу ймовірність такому ходові подій давали відомості, що йшли з півдня, з добровійського російського фронту. Російське громадянство в Києві було краще поінформоване про події на „їхньому” фронті, як ми на „нашому”.

І справді, прийшов такий день, коли під

далекий грім гармат із південного сходу і з заходу, почали вчораши наші господарі „ушиватись”. Треба віддати їм належне: жадна влада не була така організована і не провадила так ретельно евакуації! В її педантизмі доходило до смішного. Пам'ятаю, як повз Академію Наук (Інститут Левашової), куди я часто ходив у справах Наукового Товариства, ішла ціла валка возів, вантажених санями. Але вивезти пощастило з того всього дуже мало. Чи то напирали так з заходу наші, чи то вже так перетинали шляхи доброармійці, але більшість реквізованого майна, отих позрізуваних телефонів та конфікованих друкарських машинок, так і зосталась складена купами на пристанях...

Вже смеркало 30 серпня, як увійшли в Київ, з західнього і з північно-західнього напрямків, українські частини. Ще того ж дня сповістив мене хтось, щоб на ранок прийти до Міської Думи, бо, мовляв, доведеться Думі якось піклуватися ограбованим та переляканим містом.

Вибраний в „гласні” (радні) 1917 року, за списком Української Соціял-демократичної Робітничої Партиї, що в ньому я значився одним з останніх, я, через вихід старших товаришів з Думи для участі в уряді, скоро залишився там з дуже невеликою кількістю інших моїх партійних товаришів та представників інших партій. Був я там не так оборонцем інтересів української людності міста Києва, як якимсь зкладником, на якого нападали всі меншості за найдрібніші невдалі заходи української влади. Під час же небезпеки для міста, коли одна влада тікала, а якась інша приходила і була така

демократична, що визнавала органи самоврядування, я вже мусів неодмінно бути в Думі, щоб представляти місто перед черговою владою. Довелось мені разом із Рефесом зустрічати свого часу українське військо, після першого перебування більшовиків, довелось й тепер, знову, зустрічати його після другої більшовицької навали.

Другого дня, 31 серпня, о годині восьмій ранку, після тривожної ночі, в яку не спалося, а слухалося далеких пострілів гармат, пішов я до Думи. Місто мало святковий вигляд. Сила люду на вулицях і все гуртками. Про щось дебатують, про щось сперечаються, хвилюються. Все здебільшого інтелігенція. Простолюддя не видно. Коло Міської Опера вперше побачив воюка. Був то солдат в австрійській уніформі, що стояв на варті коло входу до театру; там розташувалась якась галицька частина, а він був від неї вартовий. Чи він не балакучий був, чи йому, як вартовому, не годилося розмовляти з сторонніми, але справді з нього нічого гидушити не могли ті, що його з усіх боків оточили та розпитували. Всіх дивувала австрійська уніформа, а декого з росіян — це просто кидало в люті.

У Думі я вже застав усіх своїх давніх знайомих, стурбованих та збентежених. Виявилось, що з-за Дніпра оце тількищо, почало ввіходити в Київ, через Ланцюговий міст, російське добровольче військо. Обсадивши ще вчора Київ, українське командування не поставило на мостах міцних відділів і от, через Ланцюговий міст на Печерське просунулась з-за Дніпра величенька частина під командою полк. Стеселя. Не зва-

жаючи на словесний протест,, але не зустрічаючи жодного збройного спротиву, ця частина вийшла нагору і розташувалася на Печерськуму, захопивши під свій штаб будинок гімназії. Про все це в Думі довідались від якогось галицького старшини, який відтіля приїздив, шукаючи когось із вищої команди, що, начебто мала бути вже в Думі. Вже зразу видно було якусь плутанину, якусь розгубленість. Ніхто з тих військових, що були в Думі, не зінав, де і хто з старшин тепер перебуває і коли саме з'явиться.

Години так коло 10-11 нарешті приїхав до Думи полковник Микитка з декількома старшинами, але на всі запитання, до нього звернені, відповідав, що він нічого сінько не знає, і що все не від нього залежить, а тільки від команданта групи, ген. Кравса, який має незабаром приїхати залізницею. Тим часом становище стало дедалі неспокійніше: вже на Хрещатику та на Фундукліївській, аж до самого валізничного двірця почали їздити доброармійські верхівці, деякі в цивільному вбранні, у штанях навипуск, і їх квітами та вигуками зустрічало російське суспільство. З того, як нахабно вони їздили між розставленими по місті галицькими військовими відділами, як вони скрізь знаходили своїх знайомих і про щось з ними говорили, видно було добре, що щось таке робиться, що до добра не доведе. І це все на очах війська, що обсадило місто і, начебто, ставиться до цього поважно.

Українське громадянство захвилювалося. В українському клубі на Володимирській вулиці зібралася сила людей і всі безпорадно розмов-

ляли, зідхали і чекали від нас, „батьків міста”, якоїсь рішучої акції для з'ясування становища. У цих балачках уперше хтось, здається Стасюк, кинув у бік галицького командування страшне слово «зрада»...

У Думі перед тим вирішили прохати від імені міста денікінське військо не виходити поза межі Печерського, щоб не викликати можливих збройних сутичок. До складу делегації вибрали міського голову Рябцова та мене. Я оповів про це в українському клубі, прохав власпокойтись, запевнюючи, що все обійтеться добре. Розвідавши, які настрої у денікінців, я і Рябцов мали потім їхати на двірець зустрічати ген. Кравса і з ним з'ясувати ситуацію та відвернути можливий конфлікт.

Коли через якісь п'ятогодини я й Рябцов підіхали міським автомобілем до Микільських воріт Печерської фортеці, то побачили, що ще тривожніший настрій панує серед тутешньої людности. Скрізь, уже навіть поза межами самої твердині, у напрямку Олександрівської вулиці, повільно просувались вулицями й садами гуртки озброєних кулеметами доброармійців, очевидно, для того, щоб захопити місто. Скрізь нас зупиняли озброєні доброармійці, підозріло оглядали і тільки після наших пояснень, хто ми і чого ідемо, пускали далі. Нарешті доїхали ми до Печерської гімназії. У великому безладі розташувалося тут на майдані військо, яке здебільшого складалося з офіцерів, лише подекуди видно було солдатів, будь-як одягнених, очевидно, вже не добровольців, а силоміць мобілізованих. Коло брами гімназії зустріли ми величеньку купу молодих офіцерів, неголених,

спо-
факт
яєнин,
ну, як
Він
країни

с тіль-
разів
одішні

ир ча-
и. Мав
їнцій-
айоно-
такий,
рити з
ла ви-
г нічо-
, коли
— це
шови-
ого га-
ники ж
стави-
ервоні,

розмо-
темна,
друге,
а, зав-
о якої
гут де-

чий на-

невмиваних і, як мені здалося, трохи напідпитку, що сперечалися з старшиною, сотником галицької армії, в австрійській уніформі, чистенько виголеним, що всім своїм виглядом дуже відрізнявся від них. Він, приїхавши сюди верхи, з доручення полк. Микитки, дав комусь з офіцерів подержати свого коня. Але коли вийшов він зо штабу на вулицю, то ні коня, ні того, кому коня дав, не знайшов. Сотник, як видно було, просто не міг примиритись з крадіжкою, то сердячись, то благаючи умовляв їх повернути йому коня, а вони, нахабно сміючись, запевняли, що не знають, де кінь подівся. Наш приїзд припинив цю сцену. Я й Рябцов звернулися до офіцерів з проханням провести нас до коменданта частини, що обсадила Печерське, щоб із ним особисто переговорити. Поки хтось із офіцерів ходив повідомляти про наш приїзд, у нас зав'язалася розмова з іншими про мету нашого приїзду. Що за людці були ті офіцери, то видно було хоча б з того, що один із них нестерпів моєї української мови й порадив перейти на мову „общерусскую”, бо, мовляв, досить уже йому в'ілася „ета собача мова”. Я вже встиг з усього, що побачив та почув, та хоч би навіть з тієї крадіжки коня у посланця, в особи недоторканальної, переконатися, з ким маю діло, і тому не дуже хвилювався. Я тільки, скільки міг, спокійним тоном зауважив йому, що з таким його вихованням та розумінням поваги до представників міста він далеко не піде. Але тут вони всі були однакові і, замість здергати свого товариша, всі вони різко напали на мене за начебто лідвищення мого тону в розмові з ними, зовсім не звертаючи уваги на

образливі слова їхнього колеги. Хоч який спокійний та стриманий був Рябцов, але цей факт вивів і його з рівноваги, і він, сам росіянин, родом з Москви, виступив на мою оборону, як патріот, що розуміє й інший патріотизм. Він зауважив, що некультурно в столиці України так ставитись до української мови.

Справді, йому це було прикро, і він не тільки дорогою назад до Думи, а й багато разів пізніше, з обуренням згадував наші тодішні пригоди.

Незабаром вийшов до нас і командир частини, полк. Стесель. Не стара ще людина. Мав він дуже мізерний вигляд якогось провінційного станового пристава (начальника районної поліції), а ще до того й п'яний був такий, що не міг і на ногах рівно стояти. Говорити з ним довго не довелося. У нього вже була вироблена лінія поведінки: „Австріякам тут нічого робити і ми з ними битися не будем, коли вони підуть собі здоровенькі. Українці — це справа інша! Вони для нас гірші за більшовиків: вони більшовики, але тільки гіршого гатунку. Вони ідуть проти Росії! Більшовики ж роблять ту справу, що їй доброармія поставила своєю метою. Правда, вони тепер червоні, але дасть Бог згодом вони побіліють”.

Я переказую подробиці всієї нашої розмови, бо одно, — вона була якась безсистемна, як розмова з кожною п'яною людиною, а друге, що це не була і розмова власне, а п'яна, завчена ще затверезу якась декларація, до якої без жодної поваги ставились присутні тут денкінські старшини.

Нічого вже й говорити про той цілий на-

товп солдатів, який нас оточив. Отже з нічим мусили ми вертатись додому.

Коли ми сідали на наше авто, до нас підійшов галицький сотник і прохав нас взяти його з собою. Він переконався, що з конем нічого не з'ясується, засмучений іхав до свого штабу. Поки автомобіль рушив, ззаду підійшов якийсь солдат і стурбовано запитав нас, чи до чогось ми договорились. Я сказав, що ні. Солдат упевнено заявив, що між військом багато є, як і він, полтавців і харків'ян, і що вони проти українців битися не будуть. Нашу розмову грубою лайкою, зверненою до цього солдата, перервав якийсь денікінський старшина. Їхали ми якнайшвидше і слухали всю дорогу нарікання сотника Стадника, як ченмо він нам відрекомендувався. Оповідав дорогою про свої пригоди і на малоазійському фронті, і на Балканах. і порівнював з тим, що з ним трапилось оце на нашій Україні.

У Думі ми довідалися, що ген. Кравса ще нема і що він певне незабаром приїде з залізничного двірця. Щоб заощадити час, ми відразу ж поїхали йому назустріч, і я ще раз мав нагоду бачити і на Фундукліївській і на Тимофіївській вулицях денікінських цивільних верхівців, які провадили якусь свою таємну роботу...

На Безаківській вулиці, коло самої Жилинської, наше авто стало; виявилось, що трапилося поважне пошкодження, і далі іхати не можна. Поки ми знайшли крамницю, де не був зрізаний телефон, поки ми зв'язались з Думою, щоб викликати друге авто, повз нас до Думи проїхав і ген. Кравс із своїм штабом.

Коли ми повернулись, то застали в Думі багатенько військових — галичан; було ще багато думських радних та й так різної публіки. Усі чекали, очевидно, міського голову, щоб з'ясувати ситуацію. У кабінеті голови стояли великі столи, і за ними посадила штабова старшина та ми всі, „батьки міста”. Ген. Кравс ледве міг зв'язати кілька слів ламаною українською мовою, а його начальник штабу, молодий ще старшина, ні одного слова не міг сказати та, здається, і не все розумів. Ситуація склалась трохи неприємна, бо не багато з нас уміло говорити по-німецькому та й навіть розуміти той віденський діялкт, яким між собою розмовляли штабовці. Отже, говорив з нами офіційно, замість Кравса, полк. Микитка. Нічого про політику, а тільки про вимоги армії, що їх має задовольнити місто. Якраз після цих офіційних переговорів прийшла до Думи делегація від українського громадянства з клубу, яке тим часом встигло зібратися та організувати так зв. Громадський Комітет, що потім досить довго відігравав роль нелегального українського уряду, і впливи його сягали далеко поза межі Києва, майже на цілий район доброармійської окупації. Не пам'ятаю тепер складу цієї делегації. Пам'ятаю тільки, що й серед неї не було людини, яка могла б добалакатись з ген. Кравсом та начальником його штабу. На всі наші тривоги з боку Кравса була якась стереотипна заспокійлива фраза, яка нас не вспокоювала, а уривки швидких розмов генерала з його начальником штабу в усіх нас вселяли тяжкі неспокійні передчути.

Хтось із делегатів в'їдливо і сумно, поба-

чивши, що ми ні до чого не договоримося, кинув до інших, що, мовляв, очевидно „п. п. Стесель та Кравс самі швидше договоряться своєю рідною мовою...” Сівали ми ще полк. Микитку, але нічого не почули від нього, хоч самі йому з обурення наговорили багато навіть і прикрого. До ген. Кравса прийшла тим часом делегація від російського громадянства з своїм прапором. Я не був при тому і не знаю, якою мовою і про що саме говорили вони, але внаслідок цієї розмови ген. Кравс дав наказ вивісити на бальконі міської думи, де з уchorашнього вечора маяв український прапор, ще й прапор російський.

І от тут то й почалися всі наші нещастві. Вся площа перед Думою була вже зранку заповнена людом, що в розмовах, малими гуртками наче чекав від Думи відповіді на свої тривожні запитання. Увесь майдан являв собою розбурхане море і не можна було там спостерегти жодного певного настрою. Але як тільки з'явився на бальконі Думи московський прапор, то увесь майдан заворушився; в різних його кінців почалися рухи в двох напрямках. На сторону українського прапора посунула українська маса людей, а на сторону московського — московська. Ті й ті під свої прапори. Було щось тривожне в цьому розміщенні під прапорами. Це всі відчули і в Думі, і на думському майдані.

Я стояв на бальконі між самими прапорами й пришивлявся до моря голів, до сотень очей, скерованих на прапори. Усі щось гукали, давали знаки руками, але цілком протилежні вигуки, протилежні бажання. Почуття дійшли

своєї кульмінаційної точки й видно було, що, поки там що буде, а тут ось, на майдані, люди поб'ються між собою. Праворуч від мене, в кутку балькону стояв галицький вояк з кулеметом на малих коліщатках і теж стурбовано поглядав на натовп. Я з ним і раніш уже обмінявся декількома словами, а тепер запитав:

— Чи не можна б трохи постріляти, може якось заспокоються?

Замість відповіді жовнір нахилився недбало над кулеметом і в ту ж мить машина затріслася, наче від сухого канюлю, випльовуючи клубочки диму в небо, в бік Царського Саду та Печерського. Натовп на площі стрепенувся, а далі затих і наче справді трохи отяминувся.

Але тільки на хвилину. З боку Бесарабки почулися якісь вигуки, зчинилася метушня і через хвилину натовп на Хрестовику розступився, даючи дорогу мальовничо вбраним вершникам, що прочищали шлях кінному полкові Запорізького Корпусу. За ним на майдан почала виходити й головна маса кінноти. Надіїхала й стала. Передові вершники повернулись назад, про щось логоворили в старшиною, а через хвилину, миттю лідскочили до балькону Думи і стали вимагати, щоб скинути їм московський прапор. Почувши вимогу вершників, кулеметник кинувся відв'язувати цей прапор. Дуже швидко прапор був відв'язаний від кам'яних билець балькону і в мить опинився в руках вершників. Ті з театральною урочистістю підвезли його до свого полку і поклали під ноги коней старшин. За галасом висловів радости та обурення, що розітнувся на майдані, годі було щось розібрати. Я збентежено пішов з баль-

кону в будинок і там побачив повну розгубленість на обличчях галицьких командирів.

З усіх, кого я спостерігав у будинкові Міської Думи, найлініше враження своїм спокоєм та розумінням своєї відповіданості в цю триважну хвилину спровітивив на мене галицький підстаршина з довгою гнучкою паличиною в руках, якою він ввесь час виляскував. Він діловито щось наказував окремим групам вояків і з того, як це енергійно та швидко виконувалося, видно було, що дисципліна в галицькій армії була за тих обставин просто неймовірна. Я ще зранку декілька разів стрічався на коридорах Думи з цим підстаршиною, декілька разів розмовляв із ним, а тепер, переходячи з якимсь пригніченим настроєм коридорами Думи, я наче заспокоївся, коли побачив, як він переводив на бойове становище думський будинок, як він розставляв коло вікон кулемети, як наказував зносити з майдану, за Думою, всю складену там в безладді зброю, — трофеї їхнього входу в нашу столицю.

«Через Київ веде шлях до Львова!» У цьому переконанні були всі галицькі вояки, як один...

Коли зморений нервовим напруженням та силою різних вражень, вирвавшись, нарешті, з того виру, що кипів у думському будинкові, попрямував я додому, зразу на гору, а тоді ліворуч Володимирською вулицею, то спостеріг, що вже вечоріло. Людей скрізь було мало, особливо на далеких від Думи вулицях. Переходячи Фундукліївську вулицю я враз став вибитий зі своєї задуми далекими пострілами і кулеметів, і рушниць. Збентежено постоявши

трохи, я вже Фундукліївською вулицею повернув на низ до Хрецатика. Здалеку видно було, як з Хрецатика панічно тікали люди і зразу ж заспокоювалися, вискочивши на Фундукліївську. Стрілянина не втавала, набираючи інколи нерозривного шуму. Неначе десь далеко жаби скрекочуть або дрібний-дрібний дощ б'є по заливному дахові. На вулиці ніхто нічого не розумів, ніхто нічого не знав. Усі казали тільки, що наче бій якийсь відбувається на Царському майдані чи на Олександровській вулиці. Але всі тікали, відчуваючи щось непевне...

Ідучи ввесь час проти хвилі переляканіх людей, я дивувався і обурювався з того, що люди такі полохливі. Де ще ті постріли, а вони, як ті вівці, що з дурної цікавости лізли до Думи, а тепер з огидною полохливістю тікають у всі боки. Але на Хрецатику й мене охопило це безглуздє почуття. Я став на розі коло крамниці бр. Брабецов і прислухався до далекого шуму пострілів та ще якихось незрозумілих вигуків. Аж ось по широкому порожньому брукові дзвінко забили, здалеку ще чутні, підкови коней; чвалом летіло шестero чи восьмеро коней, як пір'ину тягнучи за собою гармату. Людей при них не було. Нерівно якось, — то наближаючись до краю, до хідника, то до середини вулиці, де низкою стояли залізні трамваєві стовпи, понагинавши голови, на весь дух летять, несуться коні. На розі Фундукліївської гармата пішла в затоки й налетіла на залізний стовп. Стовп здригнувся і тихо-тихо похилився в противлежний бік, повисши на дротах натягнутих як струни. Гармата спинилася, якось чудно хрякнувши, а коні самі вже,

ПОДОРОЖ ДО КАМ'ЯНЦЯ

Після київської трагедії, коли галицько-наддніпрянське військо так несподівано відступило з Києва, віддавши його денікінцям, українське громадянство декілька день не могло спокоїтись. Ходили по місті різні версії, інколи й кілька, про подробиці цієї події, а всі вони разом сіяли якийсь розпач, зневір'я і невимовну тугу. Вибух ненависті до всього російського суспільства засліпив і розум, і серце. Багато старих і молодих зірвалось зі своїх місць і пішло на той бік фронту, щаб стати там до діла, довідатися про дійсний стан справи чи хоч просто втекти від тієї нестерпної дійсності, яку розвела у Києві та на Лівобережжі денікінська армія.

Безпорадні були й керівні кола українського громадянства, як також і «Комітет Громадських Організацій», що виник у день приходу українського війська.

Треба було комусь піти по той бік, дійти до самого центру, розвідати все, аж до пасстроїв і, переказавши по можливості об'єктивно всі плани й настрої Києва, вернутись якнайшвидше назад. Таких, що з Києва їхали, було багато, а таких, щоб потім вернутись назад хотіли, не було.

Випадало їхати мені, як наймолодшому з президії Громадського Комітету, такому, якого менше, ніж інших, в'язали з Києвом різні особисті та родинні справи.

Кволість молодої організації та велика розбитість громадянства не дали змоги обставити мою подорож так, як, здавалось, треба бу-

ло. Довелося братися до цього самому і в дрібницях навіть робити все, на свою власну руку, як цілком приватну справу. Була, правда, допомога від деяких людей, але швидше, як особиста послуга, а не організаційні заходи громадянства.

Днів за два я, нарешті, вирушив у дорогу. Умовившись з одним давнім своїм знайомим лікарем П., що жив у селі за Пущею-Водицю, раненъко вставши, першим трамваєм з Подола доїхали ми до Пущі-Водиці. Відтіля пішки, верстов з вісім, до його села. На Ірпіньському мості стояла кавалерійська застава денікінців. З того, що вона не звертала жадної уваги на переходих, видно було, що в цьому місці передові частини денікінців пройшли вже давненько і, мабуть, зайдли вже далеко вперед. Це мене занепокоїло трохи, бо завжди краще переходити різні застави та сторожі близько від міста, де багато товчиться люду, і де сторожа не так уважно ставиться до кожного переходжого. А плян мій був такий: у місці, яке своїм положенням не викликало б жадної підоозри в тому, що через нього можна прямувати до української армії, перейти лінію фронту, а потім круто взятися до залізниці, що веде на Козятин.

Під хатою, де жив приятель, на ганку застали ми величенький гурт людей, що весело чаювали коло великого самовара. Здивувались ми чимало, коли довідались, що ввесь цей гурт мандрує „на той бік”; серед них половина була жінок та дітей. Обміркувавши стан речей, я оптимістичніше став дивитись на свою мандрівку. Жінки, діти, клунки, великий самовар, і все це на двох підводах, справляло враження подо-

рожі не якихось ентузіастів політичного напрямку, а звичайних собі людей, що з якихось там невідомих причин мандрують з цілими сім'ями, кіньми та лішкі сільськими дорогами, уникуючи небезпечних місць, де можна було сподіватись збройних сутічок. Та й причину нашої подорожі не треба було вигадувати. Більшість із нашого гурту за большевиків сиділа в «Черезвичайці» і мали про це посвідчення. Показуючи ці посвідчення і оповідаючи до того, що, визволившись, ми тепер вертаємося додому, ми справді зустрічали дорогою з боку всіх безмежне співчуття і якнайцирішу охоту допомогти нам.

Умостивши на другий день вранці свої клунки на підводи, де сиділи жінки та діти, ми вирушили помаленьку пішки на містечко Макарів.

Переїхавши без жадних перешкод першу лінію денкійського війська, ми спинилися на цілий день там, де не було на той час ніякої влади. Кожна стрічна людина, та навіть і не стрічна, а кожен хто тільки бачив, що ми їдемо зі сходу, кидав свою роботу, біг нам навпереди і розпитував, аж доки ми не обривали розмов і не іхали далі. Чоловіки були стриманіші і не висловлювались так безпосередньо, як це робили жінки. Особлива вразила, пам'ятаю, одну бабу наша відповідь. На її запит, чи правда те, що люди кажуть, неначебто ідуть „яникінці”, та ще й з золотими „пагонами”, ми підтвердили, що так. Почувши це, і пильно подивившись нам в очі, баба заплакала щирими сльозами і затужила та заголосила так, як по мертвому.

Тільки в м. Макарові вже була влада, але

нам ще невідома, — якісь повстанці. Було пізно; вже зовсім майже смеркало, і ми не вважились при таких обставинах увіходити в сферу цієї влади. Чути було в містечку постріли та якісь веселі вигуки. Краще переноочуємо в селі Маркові, трошки лівіше від містечка, — постановили ми.

Дядько, до якого скерувала нас доля, був за селом, коли ми його догнали.

Догнали, розпиталися і дуже легко упростились до нього на ніч.

Дивуюсь завжди я селянам, як вони, живучи в тісноті і в невеликих достатках, так легко, ще тісніше стискаються, пускаючи до себе в хату зовсім сторонніх людей, і як охоче вони діляться тим, що є в хаті з незнайомими людьми.

Переночували ми на славу! Нагодували нас і звечора, і вранці. Правда, ми за їжу платили не мало, на наші гропі, але це ніякого враження не справило на господарів. Вони грошам значення не надавали.

Далі їхати без того, щоб якось не легалізуватись не можна було: кожна влада мусить знати, хто іде через її володіння і чого іде. Отже, ліпше зробити цю неминучу процедуру з своєї ініціативи, ніж з ініціативи влади.

Влада в цьому містечку, командир якогось повстанчого загону, охоче дав нам перепустки, і навіть запросив був нас лишитись на обід. Хоч для багатьох перспектива й була принадна, але більшість, особливо жінки, відкинули її, і ми поїхали. Мотивів до цього було багато, але найголовнішими були ті обставини, серед яких ми застали цю владу і те загальне враження, під яким ми перебували в цьому містечку. По-пер-

ше довідались, що командир загону одержав від командира денікінської військової частини, яка тоді саме увійшла в с. Гурівщину, листа, в якому той просив якнайшвидше відповісти, яке саме відношення у повстанців до представників Доброармії.

Це вже одно занепокоїло нас, бо нам зовсім не хотілось перебувати в тих місцях, де можуть виникнути якісь військові неперезуміння. Подруге, оточення, в якому ми опинилися: містечко, половина хат — пустки з забитими вікнами. У містечку, найактивніша частина мешканців — жиди, покинувши свої хати, втікли, залишивши напризволяще свої маєтки, тільки нашвидку забивши вікна та двері дощечками. Хоч ніяких оповідань про погроми та душогубства ми не чули, але пустки і то на пів містечка — прикро справляли враження. Комендатура була розміщена в одному з залишених будинків, очевидно якогось лікаря, бо по полицях та столах багато різних медичних книжок лежало.

Дивно бачити, як господарят люди в хаті, де господаря немає. Все, що попадає під руки, не має в іх очах жадної вартості. Кожну річ, до якої господар ставився дбайливо, тепер вживається зовсім не для того, для чого її призначено... Дивно було б, коли б ми згодились були довше залишатись, та ще й обідати!

Ні, ми їдемо і то швидше! Надворі вже було чути гомін: то з наказу коменданта козаки зупинили дві проїзджі підводи і умощують в них наші речі. Дядьки протестують, але не дуже, бо видно знають, що з того може вийти... Щоб було нам м'якше, козаки вимошують вози подушками, які хтось із них зі щедрістю, але

не їх власника, виніс із сусідньої хати. Брудні, полинялі, з плямами, подушки, без наволочок, зовсім не пасують до селянського воза. Я це доводжу ретельному козакові, але він не розуміє ні моїх слів, ні тієї невисловленої думки, яка за ними криється, і доброзичливо але си-ломіць кладе під мене подушку. Умостились і поїхали, попрощаючись із комендантом та його помічником.

Дорогою наш поводир-козак оповідає про те, як бились вони, тобто їхній загін, із комуністами.

Усі місця, якими ми їдемо, для нього повні споминів, ще зовсім свіжих та яскравих, як свіжа ще земля в нашвидку зроблених окопах то там, то там видних. Осьде висока могила, де стояв скоростріл комуністів і яку приступом мусли брати козаки.

Млин стоїть розбитий гарматами: у ньому була, — каже козак, — у комуністів стежка...

Довго ми їхали. Власне їхати не ввесь час доводилося. Часом піскуваті дороги примушували злазити з воза і йти обніжком, де трава росте. І коням легше, і тіло не так німіє, коли поволі собі йдеш, і на тебе не курить тим піском та пилом, який підіймається за колесами, що ріжуть наче плуг суху, сипку землю шляху... Минаємо так не одно село і скрізь те саме. Цікаві до проїзджих і все з тими самими питаннями. Аж набридли вони...

Забиті вікна в жидівських хатах, спустошені садиби, в яких господарюють, як горобці в просі, сільські діти. Коло містечка Рожнова розляглась на верству уздовж дороги, по обидва боки, жидівська кілонія. Так само, як у

містечку, покинуті хати із забитими вікнами та дверима. Нікого не видно на подвір'ях, усі господарські будівлі пошарпані, поруйновані, хоч, очевидно, не погромом, а часом, чи то природним закономірним ходом речей, з якими не дуже ретельно, мабуть, сперечались власники...

В одній садибі бачив старих-престарих жидівку та жида: не хотіли втікати з насиджено-го місця. Чи, може, не змогли. Буря пройшла, не зачепивши їх. І от сидять вони на прильбі проти сонця, самітні на всю колонію, та й на всю околицю, представники свого народу.

Не пам'ятаю вже, в якому саме селі чи містечку, перед самим Брусиловом, на краю його, так само простяглися по обидва боки вулиці жидівські хати. Ще здалека видно було, як з серед них простягалися до неба похилі стовпі диму. Хтось вогнем покрив свій злочин. Коли ми проїздили біля пожарища, то бачили, як серед нього товклася дітвора, збираючи обгорілі речі та розносячи їх в різні напрямки. Старі стояли поодаль і байдуже поглядали на працю молодшого покоління... Цікава їхня психологія! Самі не розбирають з покинутих хат майна, вороже, швидше з призирством ставляться до тих, хто, забувши сором, іде й „ви-пускає пір'я в жидівських бебехів”, — як казав козак нам у Макарові, але й на молодих ніхто не впливає і зовсім байдуже дивиться на ті перші практичні кроки в студіюванні цею права власності та національного питання. Побачимо, які будуть „жнива” від того всього, що тепер засівається!

В Брусилові стояв повстанський загін ота-

мана Мордалевича. В'їхавши в містечко побачили ми на вулиці коло однієї хати дві фігури. Ще зовсім молодий хлопець, у синьому козачому жупані, в смушевій шапці з червоним верхом — „ворочком”, страшенно довгим, з рушницею в руках, з величезною шаблюкою при боці, залиявся до якоїсь дівчини. Його помітно розбирає випитий самогон, і ноги йому не служили. Якби не товариш, теж не дуже твердий на ногах, то мабуть, він зовсім лежав би. Товариш його, не військовий, хлопець, теж не старшого віку, ввесь час підтримував його і підбадьорював словами. Побачивши нас, козак рішучо кинувся в наш бік, бажаючи в очах селян-глядачів піднести свій авторитет влади. Хто знає, чим би кінчилася його відважна екскурсія до нашого воза, якби він трохи далі від нього був. Але він встиг вчасно обома руками схопитись за полудрабок і крикливим голосом почав гукати до нас, що ми за люди, звідкіля їдемо і чи часом не жиди! Наш поводир, що сидів на передньому возі, дав йому належну відсіч і ми поїхали далі до центру містечка.

На вулицях було дуже людно. Сьогодні мали виїздити з села повстанці, і все село вийшло їх провожати. Відношення було видимо не дуже погане, хоч, звичайно, всякий постій війська в селі неминуче викликає покривдення, нарікання та злість. Не знаючи, що далі нас у дорозі чекає, ми звернулись до влади, щоб уже з ходу переговорів вирішити, що нам далі робити. Тут стояв штаб великого загону з якимсь отаманом на чолі. І от до самого отамана на авдієнцію старались ми пробра-

тись. Перед тим ми на пораду когось з місцевої сільської влади заїхали в один двір трохи причепурились і в досить порядному вигляді пішли до будинку, де містився „штаб”.

Було вже зовсім темно, коли ми прийшли туди. Було нас троє. Сила народу на вулиці, а ще більше на подвір'ї досить великої садиби якогось чи заможнього селянина, чи дрібного поміщика. У багатьох місцях подвір'я горять вогні, коло них гурти озброєних людей.

Стоять вози, деякі з скорострілами, похідні кухні, і все, як у будь-якої військової частини. Перейшовши подвір'я навколо, увійшли в невеличкий садочок, що був перед ганком господи, і попрохали у козака, що стояв там, доповісти отаманові, що проїжджі люди хочуть його бачити. В цю хвилину вийшов з хати і сам отаман, оточений гуртком старши. Було все готове до виїзду, бо в цей час пролунало три постріли, і весь натовп, що був на подвір'ї, заворушився, загомонів, і на це гасло почали виїздити з подвір'я на вулицю і вози, і кухні, і люди. Серед цього гамуру трудно було говорити про щось, і ми увійшли на пропозицію отамана, в кімнату, де ще не все було складене для від'їзу, і на столі ще стояли склянки та чайники чи то з кавою, чи то з чаєм.

Дуже цікаву групу людей являв собою штаб отамана, та й сам він був дуже цікавий! Високий на ріст, в якомусь темно-синьому жупані, в чорній киреї наопаш надітій, у величезній шапці з сарнечого хутра, він здавався справжнім забутком якогось 17 століття, коли стояв перед нами на ганку господи. А тепер, сидячи

в кімнаті на стільці, спершись руками на стіл і лагідно дивлячись на нас сірими очима, з ку-черявим довгим волоссям, що спускалося йому на чоло, він справляв враження хорошого папубка-студента, чи навіть гімназиста старшої класи, що на світ ще дивиться, як на щось ясне, хороше, який до всього йде із широю душою, без жадної захованої думки. Видно було з усього, що не всі виrushають з містечка, що наказові, згідно з яким треба було загонові відходити на північний захід, до Житомира, очевидно, не всі корилися. Видно, в цю хвилину відбувалася в цьому гурті ліквідація попередньої діяльності і початок нової.

Боротьба з комуністами скінчилася, а до нової боротьби з доброармією, що несподівано для більшості розпочиналась, не всі вchorашні приятелі ставились одностайнно. Дехто кидав загін, ідучи додому. Кидав загін, між іншим, і один якийсь енергійного вигляду молодий старшина, що вважав себе не досить нагородженим за все те, що він дав загонові. Тепер, кидаючи його, вимагав від отамана якихось компенсацій. Всі мовчки, але уважно прислухались до того діялогу, що точився між ними. Романтична фігура отамана ще більше змальовувалася в цьому діялозі. Лагідним тоном, примирливо доводив він ображеному, що там, де провадиться гуртова справа, де іде національна робота, не можна так усе розцінювати. Усі ж знають добре, в яких умовах провадиться боротьба. Усі ж віддавали Батьківщині своє майно, і навіть життя. Хіба тільки він витратився, хіба тільки він один може себе вважати за ображеного, коли щось там йому не вернули? Ну, так що

ж із того! Якби республіка могла всім усе сплатити, хто б щось тут і казав? А коли ні, коли скрізь скрутно, то що ж робити! Не сваритись же через це товаришам! Можна б було державним майном нагородити того, що лишався, але що тоді станеться з цілою справою, коли один візьме коня, другий воза, а третій ще інше? Хіба це справу саму кудись посуне?..

Ми пізньенько вернулися до садиби, де були розташувались і, як тільки вийшли з села повстанці, вийшли далі й ми.

Ще розкладаючи свої речі на возах, які дано було нам з наказу отамана, спостерегли ми на небі заграву якоїсь недалекої пожежі. А коли вийшли з двору, проїхали декілька вуличок, побачили й саму пожежу...

Горіла серед покинутої мешканцями жидівської частини містечка хата. Була тиха холода на ніч, з ясним, прозорим небом, засіяним зорями. Дорога нам була через велику ще частину містечка, через базарну площу, знову через брудні, то вузькі, то широкі вулиці, а потім, за містечком — догори й догори.

Далі їхали ми поволі. Сидячи на возі лицем назад і спершишь на могутню спину співмандрівця кооператора Стасюка, я все дивився на містечко, серед якого вогонь завойовував дедалі все більші простори. Ніхто не тасив пожежі, навіть нікого не було видно коло вогню. Чого воно так, хто запалив і нащо запалив?.. Повстанці, щоб видніше було їхати? Чи, може, місцеві люди, щоб не дати господарям цих хат вернутися додому? Жадної відповіді не складалося в мене в голові, та так і не склалося. Весь час тільки згадувалося: „Горить Сміла,

Смілянщина кров'ю підпливає, горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси: Чорним Шляхом запалало і кров полилася..." І справді, щоб зрозуміти все до подробиць, треба вернутись до думок та переживань давніх минулих років. І війна, і революція загнали нас здоровово в ми-нувшину, і не з психікою людини двадцятого віку зрозуміти і „ворочок” на голові повстанця, і пір'я з жидівських бебехів на вулицях містечка, і саме містечко в огні...

На ранок ми вже були в Ходоркові.

Тихо, спокійно. Наче все те, що бачили ми досі, був тільки сон, неприємний, що нарешті обірвався. Людне торгове містечко. Жодного розбитого вікна, жодних забитих дошками дверей. На вулиці, як в кожному містечку в суботу, наче на бульварі в місті, сила люду в святкових убранинях. Скоро все стало зрозумілим. Тут стоять якась частини талицького корпусу.

Нарешті догнали ми наше регулярне військо. Були то талицькі частини, що відступали від Києва на захід, і на той час мали в Козятині свій штаб. У Козятині наш гурт упав в око військовикам, і нас побажали бачити навіть командири, щоб довідатись, що в Києві робиться. Я й Стасюк ходили й до штабу Кравса, бо від нього залежало дати дозвіл на подорожування військовими поїздами до Кам'янця. Розговорилися якось і пам'ятаю, що наша подорож наче не дуже була приємна, як самому Кравсові, так і його молодому начальникові штабу, чи хто він там був, про якого я вже згадував, коли оповідав про самі київські події та розмови в Думі з галицькою командою. Але не дозволи-

ти не можна було, і ми розпрощавшись з своїми співмандрівниками, першим же поїздам поїхали до Кам'янця.

Їхати було досить просторо і нічого осоловивого за всю дорогу ми не бачили й не чули.

Маючи намір зостатись при Уряді, чи на території УНР, Стасюк не дуже поспішає до Кам'янця і скрізь розшукував своїх знайомих коператорів. Він вирішив на якийсь час зупинитись у Вінниці.

Приєднався до його думки й я, сподіваючись у Вінниці когось із цікавих та потрібних мені людей знайти. Тому й зупинились ми при самій станції, в якійсь кооперативній гостинниці чи заїзді.

Сподіванки мої не справдилися... У Вінниці я, крім Аполона Певного, колишнього члена Генерального Військового Комітету, не спіtkав нікого. Від Певного довідався про те, що до Києва давненько вже поїхала військова комісія з ген. Омеляновичем-Павленком на чолі на переговори з денкінцями...

Записуючи ці рядки через багато років по подіях, відчуваю, як багато вивітрилося з голови вражень та спостережень, але з вінницьких вражень одно не вивітрилось, і це одно — постать моого співмандрівця. Як живого бачу перед очима Стасюка за їжою. У чорній сатиновій московській сорочці з вишиваним червоними нитками коміром, розстебнутим так, що видно волохаті, як шапка, чорні груди, сидить він низько спершись на стіл розставленими широко в боки ліктями і тримає в лівій руці величезний шматок сала, а в правій — гострій-прегострій, дешевий складаний ножик. Перед ним на столі

величезний буханець житнього хліба і кухоль холодної води. Весь спітнілий, запихає він лівою рукою шматок сала в рот і при самих зубах відрізує ножиком, запихає житнім хлібом і, пережувавши та ковтнувши, запиває все водою. Не пам'ятаю вже, чи чув десь, чи читав, що так їдять дикі північно - східні зауральські народи. Бліскає ця думка в голові, і я з якоюсь просто містичною насолодою дивлюся на нього і дивуюся стихійній потузі крові, що з людини з вищою освітою, будь-щобудь європейським міром мазаної, видобуває такі давні, з замерклих часів нашої історії, а може й передісторії жести. Не Стасюк сидить переді мною, а далекий-далекий його предок: чорне аж синє волосся, косі маленькі чорні очі, блищають десь глибоко в очицях, грубі щоки спітнілі вору шаться повільно, горішня губа з рідкими чорними блискучими вусами кумедно якось вивертається, щоб вуса в рот не падали. Не так то вже далекі предки, так само ївиши, вуса над ротом вже підстригали; і Стасюкові б так зробити, так отже не додумається...

КАМ'ЯНЕЦЬ

Кам'янець вразив мене своєю красою. Але часу мало. Похапцем все роблю і все оглядаю.

Б. Мартос недавно перестав бути прем'єром. Особисто мені він найближче знайомий з усіх міністрів, і я найчастіше буваю в нього й розпитую його, і з ним раджуся. Він уже тільки міністер фінансів. Він ваклопотаний недуговою своєї жінки (тиф). Нетерпеливо жде з-за кор-

дону аероплянів з друкованими грішми, — це мабуть єдиний тепер обов'язок міністрів фінансів — діждатись тих грошей і роздати. Оповідає мені про відносини уряду УНР з галицьким диктатором Є. Петрушевичем, але пояснити поведінки галичан у Києві не може. Оповідає про чутки і навіть певні дії, які дають право думати, що диктатор не від того, щоб розігнати своїм військом уряд Директорії і поширити свою диктатуру і на Великій Україні... Бачився з А. Лівицьким не раз, і з І. Мазепою.

Бачу, що в умовах кам'янецького життя важко щось зробити. Урядування йде похапцем, не бачу системи, не всі володіють собою. Тільки Мазепа справляє на мене враження людини, що володіє своїми нервами. Що він там, як міністер робить, тяжко сказати, але видно з усього, що не легковажить він того, що можна зробити. Він імпонує середовищу, і в його міністерстві відчувається дисципліна. Чи не через ті риси свого характеру став він в ті часи прем'єром? Чи не відчували в його особі більшої серйозності, ніж в інших, самі ж його товариші-міністри?

В найвності своїй я сподівався, що з приводу моого прибуття та, будь-що-будь, важливости для уряду київських настроїв, він (уряд) подасть якусь свою думку, якісь певні інформації чи директиви.

Розмова з С. Петлюрою не заспокоїла мене, а тільки ще більше сквилювала. З його слів, як і зі слів інших, я довідався про перебіг подій з часу відходу Директорії з Києва. Довідався про катасрофальні дні перед з'єднанням нашої армії з галицькою і все про перипетії цього

об'єднання: наради та переконування, благання та прокляття, якими пощастило тоді відхилити диктатора від договору з Москвою. Про київські події Петлюра нічого не може сказати і радить піти до самого диктатора.

Така порада мене вразила, бо я не був на це приготований. Їхав до свого уряду, а тут доводилось говорити, очевидно, з зовсім чужими тепер і мені, і моєму Урядові людьми, з «диктатором»... Хто він, що за характер, що за людина, — я не мав уявлення.

У мальовничому турецькому замку над Смотричем біля мосту, містився постій «диктатора». Пройшов я до диктатора досить легко, без жадних перепусток та рекомендацій. Розказав у почекальні, хто я і в якій справі прийшов, і через хвилину після доповіді диктаторові був допущений до його кабінету. Він зустрів мене при самих дверях. Високого росту, худий, трохи похилий. Він лагідно привітався, попросив сісти, сам сів. З перших слів мені стало ясно, що прийняли мене так швидко через мое прізвище.

Диктатор розпитував про батька, висловив свою повагу і оповідав про якусь послугу, що він батькові десь недавно зробив. Де батько тепер, він не знає, не знав цього й я... Переходжу до справи. Ставлю питання руба: коротко і ясно. Чи з його відома склалися події в Києві так, як вони склалися?

— Так! З добровольчою армією битися не будемо.

— Чому? — питаю.

— Не маємо сили, за ними ціла Росія...

Зі стриманим обуренням доводжу, що то

помилка. Подаю факти із свого досвіду. Запевнення мобілізованого солдата на Печерськуму під час відвідин Стеселя, переляк селян на Київщині перед приходом „яникинців”, „золотопогонників”, подаю низку знаних вже фактів про прояви деморалізованості Добровольчої Армії... Ніщо, очевидно, до свідомості диктатора не доходить. Нарешті, чую інший „доказ” того, що проти доброармії неможливо галичанам воювати:

«За Денікіном стойть ціла Антанта, а на конфлікт з нею ми не підемо.» Знову пробую ознайомити диктатора з нашим наддніпрянським досвідом. Згадую останні дні Скоропадського, згадую Одесу, Григорієва, що гнав ту „Антанту”, як сам хотів... Нічого. Тільки меншає лагідність в обличчі диктатора та більшає сухість, утома чи нудьга...

Треба забиратись. Прощаюся і ледве розумію, чи навіть чую слова якоїсь приязні та співчуття, які маю передати киянам...

Знову пішов до Петлюри. Переказав розмову з Петрушевичем. Поважна розмова, а згодом то просто й інструкція.

Слухав уважно і заразом порівнював їх обидвох: Петрушевича і Петлюру. Не пам'ятаю вже подробиць розмови. Пам'ятаю тільки, що був прогноз швидкого розпаду доброармії, «обижених офіцерів», за висловом ген. Юнакова, і конкретний огляд всіх шляхів, якими той розпад станеться. Непокоїло Петлюру козацтво донське та кубанське. Що у них з доброармією не все гаразд, відчував він добре, але не міг сказати, як швидко дійде до розриву і чи не встигнуть денікінці накоїти нам непоправного

лиха, доки це станеться. Це питання доручає він дослідити киянам. Попросив негайно побувати в Новочеркаському та в Катеринодарі, з ким можна про це поговорити і з'ясувати, чи розуміють козаки, що допомагаючи доброармії нищити державність України, вони тим самим нищать і свою. Чи розуміють вони, що після нас прийде їхня черга, а потім безборонні та розбиті зсередини станемо жертвами червоної Москви. Я прийняв до відома вислухане і обіцяв, що все зроблю, щоб виконати.

Лишатися далі в Кам'янці не було чого, і тому я зразу ж кинувся по військових людях шукати зв'язків на фронті, щоб легше перебратись на той бік.

Радили звернутись до отамана Зеленого. У нього найкращі зв'язки з селянами, і він, мовляв, перепровадить якнайлегше. На жаль, Зелений вже виїхав до Козятина, де була його „база”: декілька вантажних поїздів на запасних коліях, куди він звозив потрібне йому для зимової кампанії: зброю, харчі та одяг.

З Зеленим у Директорії бувало всіляко. Але тепер відносини якнайкращі. Днів зо два тому був він сам у Кам'янці для узгіднення з Урядом деяких воєнних справ і викликав у театрі, сидячи в льожі Головного Отамана, оваций з боку публіки. Здалека приглядався я до міцно збудованої, кремезної фігури з засмаленим червоним обличчям. Зелений вставав і поклонами на всі боки дякував присутнім за бурхливе „слава Зеленому” та оплески. Коли я виїжджаю з Кам'янця, побачив на пероні полковника Різника, знайомого з часів Центральної Ради. Він тоді саме, кінець 1917 р., командував Шевченків-

ським полком, що приїхав був з Петрограду, цілком уже збольшевичений. Перед наступом Муравйова той полк оголосив „невтрапіт”, і я, як секретар Центральної Ради в супроводі полк. Різника їздив до їхньої касарні на Звіринці. Приємна зустріч!

Вгадували, як ми боялися один за одного і як тоді цього один одному не виявляли. Ризиковно йому тоді було кликати когось до себе в касарню, не ручаючись за цілість гостя, але то була остання надія здергати розпад та деморалізацію, яку ширили большевики різними на клепами на „буржуазну” Центральну Раду та „генеральський” Військовий Комітет. Користи зможе візити та дискусій жадної не вийшло, але все ж не биті покинули ми тоді розпашонену солдатську масу. Він більше, як виявилося, до полку не вертається.

Розмовляючи, похожали довгенько по пілону. Він тепер був у Зеленого начальником штабу і їхав до Козятиня. Разом з ним їхав до Козятиня, щоб відти дістатись до Києва, і професор київської політехніки Ганицький, що досі був за кордоном з якоюсь із наших місій, а тепер, турбуючись за свою сім'ю, пробирається, щоб її рятувати. Познайомившись із ним, ми вже не розлучалися далі аж до самого Києва.

В ОТАМАНА ЗЕЛЕНОГО

Доїхали ми з проф. Ганицьким до Козятина і мусіли спинитись на деякий час в отамана Зеленого, відомого трипільського повстанця, що перебував тимчасово в Козятині, готуючись до

акції на своїй Трипільщині. Збирав він різних повстанців, старшин та військовий матеріял коло своєї „бази”, як називав він свій вантажний поїзд, що стояв на одній з численних запасових колій цієї великої станції. З самим отаманом бачились ми за обідом, до якого покликали нас. Отаман випивши, розійшовся на всю ширину своєї натури і оповідав багато зі свого життя — бурхливого й небезпечного.

Як тепер бачу червоне від самогону спітніле повне лице з хитрими й розумними очима. За помостом з дощок, замість столу, розсілися у вантажному вагоні свої й гості. Отаман оповідає про свої бої з большевиками. Складно, мабуть, нераз перед тим розказуване, ллється оповідання про Трипілля, про Германівку, Злодіївку, Плюти. Але дивна річ, ніякого геройзму отаман собі не приписує; жадного чванливого слова. Чується об'єктивна правда, хіба тільки що легким гумором оздоблена. З любов'ю підливає отаманові його джура чи виночерп, літній уже „дядько”, і з гордістю за отамана поглядає на нас. Він власне не відрізняє отамана від себе. Все те, що оповідає той, бачив і знає він. Тим то по-панібратьському перебиває отамана, піддаючи сили слову, піддаючи фарби, де отаман, на його думку, очевидно, із скромності зменшує вагу своїх учинків...

Отаман оповідає про страшні, дуже небезпечні для нього моменти; каже, що було дуже страшно, що він перелякався, що йому руки тряслися: а справді видно, що ні на хвилину не опановувала його та дика безглузда сила, що страхом зветься, і він тільки через свою надзвичайну міць духову, через свідому любов до

життя, завжди активну, завжди бадьору, ви-
плутувався, боровся, тікав, ховався...

Сидів раз у клуні, оточений большевиками. Сидить і не дишє, слухає. Чує, як брама скрипить, бачить, як хтось на брамі з рушницею в руках стойт і шукає очима по клуні. Його, чевидно! Але після світла в темряві не видно. Як блискавка думка в голові: ще хвилина і буде вже пізно. Стріляти не можна, бо той, що в дверях, не сам: у дворі ще є люди. Почують постріл і наготовляться. Треба діяти мовччи і якнайшвидше. І от — скік, сухий хряск черепа під прикладом, два, три, десять ступнів через по-двір'я. Чути постріли, розрізне, кваліїві, але невдалі, бо вже пізно. Через садок до річки, ступив в очерет, а там... там два дні голодного сидіння. Як загнаний собаками заєць, причайвся, сидів у воді, слухаючи, відкіля чутно голоси та з якого боку свистять кулі. «Було дуже, дуже страшно...»

А через тиждень, як божевільна, тікала від нього ціла Дніпровська флота більшовицька, бо він як „вчистив“ по ній з гармат з Дівич-Гори, що коло Трипілля... Переїзд з боєм через Дніпро на дубах, блукання під Переяславом по лісах та плавнях. Всього бачив, усе знає, але тим живе і там умре...

«Я партизан, я на карту не дивлюся. Так мені якийсь дядько розкаже, яка у них околиця, де лісок, де могила, де млин, де дороги... Обайду все, погляну, з гори роздивлюся, а тоді вже й видно мені, де будемо битись».

Ніколи не наступає, а розбиває ворога, утікаючи від нього. Ніколи не б'є спереду, а тільки обхопивши ззаду, коли той, захоплений

успіхом, женеться за якоюсь ніби розбитою частиною. Нові, як на наші часи, але які ж старі методи війни! Оповідає про свою босу піхоту, що швидше бігає як кавалерія, а там ще про щось; і все бадьоро, весело.

Звернули на політику. Отаман зразу притих і насупився, а коли хтось із братії Петлюру не погладив, він сувро і з притиском казав: «Так уже не годиться! Самі ми його вознесли, то нічого й носом крутить; мусимо й далі його триматись». Просто й мудро.

Отаман декілька днів тому був у „Головного”, з ним про справи говорив, у театрі йому зроблено овацію, і він з того всього задоволений. Але він ціну собі знає і знає своє місце: «Петлюра старший, Петлюра голова, і нічого ногам та рукам на неї ремствувати...»

Мені зовсім не відома суть тих подій, що сталися під час приходу до Києва Директорії і спричинили розходження отамана Зеленого з нею. Що там було?... Хто завинив? Не питаю з делікатності про це. Тільки випадково чую від вояків Зеленого: «Всьому виною Коновалець»; то «він все наплутав та набрехав, а через нього й незлагода була...»

ЗНОВУ ПІД ДОБРОАРМІЄЮ

На „базі” Зеленого з'ясувалося, що перевезти на той бік фронту доведеться ждати. Зраз із Козятиня відходять на захід галичани, а тому, мабуть, змушені будуть відходити й наши військові частини. Правда, Зелений сподівається з дня на день своїх людей з околиць Три-

пілля, але що буде далі, які диспозиції — невідомо.

Мусіли ми з проф. Ганицьким самі „мотати головою”. Дізналися, що фронт (коли то можна назвати фронтом), знаходиться між Бровками та станцією Попельною. Станція Бровки ще в наших руках, але село Попельню наші вже залишили. Фронт тут полягав у тому, що з Козятиня до Бровок підходив наш бронепоїзд і, просунувшись кілометрів на п'ять, починав бій з бронепоїздом денікінців, що приходив з Хвастова через станцію Попельню. Здалека, у Кам'янці, імпозантно бренить слово „фронт”, а зблизка, в дійсності, досить оригінальна стала перед нашими очима картина. Наш бронепоїзд — то звичайний собі паровик з тендером та декількома плятформами з гарматами, обставленими зо всіх боків лантухами піску. Іде він до ворога тилом, стає і починає стріляти кудись далеко по лінії поки йому на поміч не прийде другий такий самий поїзд або доки денікінський поїзд, справжній таки бронепоїзд, не надумає присунутись ближче. Тоді треба відступати. Але ці бронепоїзди — це найкращий в цих місцях спосіб сполучення. Заки він виrushить з Бровок „на фронт”, так його так обліплять з усіх боків пасажири, що не видно ні тих лантухів, ні тих гармат. Скрізь пасажири, три четверти яких — то перекупки з молоком, яйцями та салом. Тому не так видно на бронепоїзді самих пасажирів, як ті клунки, кошки, мішки, чути кудкудакання курей, на вітві кувікання поросят. Війна — війною, а життя — життям.

Сіли ми з проф. Ганицьким. Власне, не сіли,

а якось прилипли десь, і поїзд рушив. Сквално інформуємось у перекупок про те, де злазити і куди далі йти. Виявляється, що як почнуть битися, то треба злізати й стороною поспішати до денікінського бронепоїзду. А там уже, в установлену годину він забере всіх нас і повезе через станцію Кожанку до Хвастова, а від Хвастова — вже буде краще, а від Боярки, то вже можна навіть і дачним іхати до самого Києва. Ралтом десь збоку вибухло гарматне стрільно. „Броневик” почав ставати. Але заки ще він став, то, як груші з дерева, посыпалися з нього на всі боки кошики, лантухи та моторніші пасажири. Як стали, то почали і „ми” стріляти. Але нам з професором було не до того. Ми собі намітили серед пасажирів якусь досвідчену перекупку за проводиря і назирці бігли за нею, ліворуч від колії.

Дорогою розміркували, що просто одразу на денікінський бронепоїзд нам сідати не випадає; краще обійти боком від колії, селом, може й переноочувати десь, а там вже видно буде. Коли наші з Попельні вже вийшли, то невно не сьогодні-завтра війдуть туди денікінці. Найкраще було б, коли б не в дорозі нас спіткали, а минули на ночівлі.

Попельню добре було видно в долині, а йти навпростець, як виявилось, — і довго, і марудно. Довелося блукати та переходити через глибочезний якийсь яр з прямовисними майже берегами, здається баластну віймку ще з часів будови залізниці. Береги пообсовувались та обросли так, що не видно шарів, а мабуть перекрій цікавий з геологічного погляду.

У Попельні пішли до школи і в тихій ла-

гідній розмові з учителем просиділи до пізна; десять опівночі тільки позасинали на імпровізованих із шкільних дошок,, покладених на парті, ліжках, договоривши на ранок, старанням учителя, підводу до станції Кожанки.

Сподіванки наші щодо денікінців справдилися. Розбуркав нас зі сну вранці наш господар-учитель відомостями, що село зайняте інгушами і що скрізь по хатах вони вештаються в пошукуванні харчів та при тому не обходитьсь і без дрібних грабунків. До школи вступити ніхто з них не додумався, але коли на вулицю, щоб набратись особистих вражень, вийшов професор Ганицький, то швидко повернувся назад із досить схвильованою, але веселою міною. Хоч він і чорнявий, але дійсно треба абсолютно не розумітися на практичній антропології, щоб призвати його за жида. Інгуші мали, мабуть, дуже ще невелику в тому школу. Обстутило їх декілька відразу професора і почали вимагати показати хрестика. Професорові було це легко зробити, бо він мав їх декілька, везучі з Чехії дітям гостинця місцевого виробу металеві хрестики, оздоблені гранатами. Інгушів це збентежило! А остаточно з пантелику збив іх професор, коли запитав, чи вони також мають хрестики. Інцидент відразу вичерпався і напасники з „посрамленієм” пішли собі далі.

Договорений звечора дядько в умовлену годину не приїхав. Довелося учителеві до нього ходити і настирливо умовляти. Нарешті він згодився. Видно, що не страшно йому було інгушів десь на дорозі спіткати, що сталося б, коли б ми були вчора виїхали, а іх ще в селі не було. Але коли вони в селі, то кожний дядь-

ко волів у хаті сидіти, щоб боронити, у випадку чого, чи своє майно, чи свою жінку та доньку від напasti.

Подорож до Кожанки обійшлася щасливо. Скрізь по шляхах та по селах зустрічали численні досить відділи доброармії, виключно з кавказьких гірських народів. Невеличкі собою, коротконогі, довготулубі ці вояки, в довжелезних черкесках з величезними кінджалами, справляли якесь чудне, навіть смішне враження. У присутності своєї старшини видавалися дисциплінованими: декілька разів зупиняли нас вартові, але здебільшого старшини, теж кавказці, розпитували, куди і звідки ідемо, і благодушно пускали нас далі. Для них то ми поверталися до Києва „нарешті звільненого доброармією”. Професор — „вертався з-за кордону, почувши таку радісну новину”, а я — „sam киянин, сидів було в ЧеKa, а як визволився, то зразу втік був на захід. Тепер от вертаюся додому, коли довідався, що в Києві вже нема червоних”. Документи наші тому цілковито відповідали, і все йшло гаразд.

Доїжджаючи вже до самої Кожанки, спіткали ми на дорозі невеликий відділ кінноти, що й вигляд мав якоісъ далеко не регулярної військової частини та й поводився він якось трохи нервово. Люди були без жадних відзнак частини; тільки один вершник на списі мав прaporець з написом «Северец». Непропорційно потребам такого відділу гнали вони з собою величенку череду рогатої худоби різного віку, певно награбованої в околишніх селах. По тому, як вони підохріло вдивлялись в далечінь в різних напрямках, видно було якусь непевність їх-

ню в чомусь. Здалося мені навіть на хвилю, чи не були то повстанці якісь, що зорили здалеку частини доброармії.

Доїхавши до ст. Кожанки, ми якийсь час мусіли чекати на денікінський бронепоїзд разом з силою-силеною місцевих перекупок та інших людей, що з Києва вибиралися по харч аж під самий українсько-московський фронт. Були то переважно різні ремісники та робітники, що по селах вимірювали або свої вироби, або крадений з заводів різний струмент на харчі, головним чином на сало. Я сам мав вигляд такого самого міщочника, бо був одягнений в найгірше своє вбрання. Пер я на синій досить марного вигляду мішок туристичний, повний сала, купленого ще в Кам'янці, і для справжньої потреби, а ще більше для замаскування своєї подорожі, коли б сталися якісь неприємності на терені денікінської окупації. Отже, почуваючи себе зовсім добре, наче в своїй стихії, ми сміливо вже вмостилися з професором на плятформі поїзда, енергійно відвояючи собі місця. На сусідній плятформі вгледів колишнього високого достойника нашої держави — Голубовича, найскромнішу здібностями особу в найвідповідальніший час. Розпитую про нього у проф. Ганицького, бо якось в Кам'янці нічого не чув про нього. Не чув про нього і Ганицький. А може й він з Києва по харч виїздив? ..

Вже сіріло, коли ми під'їздили до Хвастова. На всякий випадок у сусідів на плятформі розпитали ми про дорогу з Хвастова до Києва, коли б трапилося йти пішки. Ще перед війною почали були будувати колію від Хвастова на південний схід, в напрямку здається, на Пере-

яслав. Незнано чи, в якому стані була ця будова в сучасну хвилю, я турбувався, щоб не збитися нам поночі на неї; очувати ж нам у Хвастозі по наших розрахунках, не винадало, тим більше, що погода була гарна, — суха та й іще місячній ночі.

Залізний бронепоїзд, ідучи, страшенно гуде та бряжчить; ледве чути співбесідника, коли він, видно з зусиллям, навіть юрчучи, з тобою розмовляє. Декілька разів через гуркіт поїзду видавались мені якісь дужні, але далекі звуки. Наче десь громіло. Озираючись по сторонах, ні хмар великих, ні далеких блискавок не помітив. Аж коли поїзд наш рантово став коло семафору, то спокій наш був порушений зовсім близькими гарматними стрілами.

В РУКАХ У «ЧЕРВОНИХ»

Пасажирів як помелом змелю. Вся увага моя була на те, щоб пояснити собі, в чім річ, що це може значити. Мушу призначати, що мені було весь час приємно відчувати, що я й професор спокійно міркували та радились і не підпали почуттю, що називається панікою.

Під грім гарматних стрілів та стрекотання кулеметів ми постановили все ж таки іти собі далі колією на Київ. Що буде, то буде! Пощастить — переберемося, а не пощасти, то так само не гірше буде, як кудись у бік звернемо і заблудимо вночі в незнайомій місцевості. Вирішивши так, ми вже швидким кроком, інколи підбігаючи, подалися в напрямку стації. Ніде ні душі. Сила поїздів на запасних коліях. В одному поїзді вагони з порозчинячими навстіж

дверима, деякі вагони освітлені електрикою аж сяють: поїзд Червоного Хреста. Деялька вагонів перетворено на залі для хірургічних операцій. У хвилини абсолютної тиші чути цокання там якихось машин чи моторів, але жадної живої душі.

Швидко наближаємося до перону двірця. На пероні майже зовсім темно, проте видно так, що можна обминути або перескочити речі, що лежать на дорозі. Перескаючи через якусь темну купу, я почув стогін. Бліснула думка: стати та допомогти, але... що робити в незнайомій місцевості та ще й поночі?!

За пероном, на відкритому просторі стало видніше. На тлі неба зарисувалася башта водокачки. В ту ж хвилину, як опинилися ми на колії, зліва, десь досить близько, заклекотав кулемет. Десь близько заєвили кулі, і ми, як підстрелені, полягали на землю.

Нареніті стрілянина кінчилася. Зриваємося на ноги й біжимо до водокачки. У темряві наштовхнулись на якусь живу купу, з якоїчувся гістеричний, благальний голос. Просить хтось не убивати, просить помилувати. Заспокоюємо. Переляканий середніх літ робітник, що приїхав до Хвастова по харчі і попав у такі тарапати. Ми йому пояснююмо, що й ми за тим самим в цих околицях опинилися, і вже втріох біжимо далі.

Минуло, може, півгодини. Доріжка, якою ми йшли, почала досить круто спускатись в долину. Зненацька з-за дерев, що купою стояли над стежкою, залунали слова „стой!” Ми стали. До нас наблизилося декілька постатей, обступили нас зі всіх боків і, наказавши підня-

ти вгору руки, почали обшукувати. Коли один занадто довго обмащував мою бічну праву кишеню піджака, напавши на шкіряний гаманець, якийсь голос, певне старшого, різко його підігнав: „Ти там долго не возісь, оружіє сразу ведь узнаєш”. Після цих слів стало мені якось спокійніше на душі. Очевидно, маємо діло не з звичайними грабіжниками, а з кимсь іншим. Коли обшук закінчився, повели нас одразу ліворуч, в бік від колії. Наш супутник - робітник захлипав і почав прохати цих людей, щоб не вбивали його, бідного робітника і т. д. Голос старшого різко і зневажливо припинив його лементування.

Вели нас довго. Почалася дорогою розмова. Розпитували нас про те, чи ми не денікінські офіцери. Я й професор оповіли все, що з нами було за цей день, зазначивши відразу, що третій між нами зовсім нам незнайома людина і що він пристав до нас на двірці. З розмов я собі цілком ясно уявив картину того, що трапилося:

Із півдня Херсонщини, між нашою армією та доброармією, посувалася збройна група большевиків, поспішаючи на з'єднання з своїми, що відступали на північ та на схід. Наши не перешкоджали рухові цієї большевицької групи і тільки в деяких місцях відстоювали їх на схід, на денікінців. Подекуди утворився між нами та доброармією коридор, яким ця група просовувалася на північ. Тут я і зустрівся з нею.

Нас завели до якогось будиночка з ганком. Тут містився штаб. Зустрів нас озброєний середнього віку чоловік з не дуже інтелігентним виразом обличчя, але досить симпатичний. Сто-

ячи посеред хати, освітленої декількома лямпами, він досить довго нас розпитував про те, хто ми, а ще довше про те, що ми за цей день бачили та які денікінські частини зустрічали.

Коли допит закінчився, нас повели далі, як казали, до ревкому на суд. Чому на суд, — хто його знає. Вели знову досить довго і плутано якось. Нарешті, наблизились ми в долині, близько якоїсь річечки чи ставка, до величезного табору. Були то вздовж дороги поставлені вози, повні різного лахміття та людей, що спали на тому лахмітті. Були там подушки, ковдри, скрині, перини й багато різних речей домашнього вжитку, а найбільше одягу. На возах спало багато жінок. Подекуди між возами горіли вогнища і коло них поралися жіночі та чоловічі постаті. Переїшовши цілій габір, ми підійшли, нарешті, до якоїсь хати, в якій спинився політрук чи політком. Він спав, очевидно, бо не скоро вийшов до нас із хати. Старший з наших поводирів відразу наблизився до нього і пошепти йому щось сказав. Той на нього страшенно обурився:

— «Палкавої камандір просіл арестованих не абижать». Подумаєш!.. Да разве мы звери?.. Да разве меня нужно об этом предупреждать! Чорт знает откуда он это взял...

Заспокоївшись, почав з нами розмову. Це вже не був діловий допит, а так собі розмова. Поговоривши трохи, запитав нас, чи хочемо спати. Комісар повів нас до крайнього багаття, наказав принести для нас ковдр та подушок, і ми, не роздягаючись, полягали. Професор швидко заснув, чи, може, вдавав, що спить, а я, хоч і змучений, так і не міг заснути. Комісар,

очевидно, вже виспаний, мав велику охоту по-говорити з інтелігентними людьми на різні теми.

Сидячи коло вогню, а потім і лежачи, розмовляли ми з ним аж до світанку. Родом він був з Городища, Черкаського повіту. Молодим ще хлопцем попав у Миколаїв і, працюючи на великих заводах, дійшов до високого становища. Як на простого робітника, начитаний, безперечно, інтелігентний, він за своїм світоглядом не був типовим комуністом - большевиком, а швидше ентузіастом есерівського типу. Українською мовою ледве володів, але з великою приємністю згадував своє дитинство в рідному селі. Революціонером був він уже здавна, певно ще з часів першої революції (1905 р.). З українським рухом раніше не був зовсім знайомий, тільки почув про нього в 1917 р., але добре не розумів його. Я не бачив потреби критися перед ним в своїй участі в українському русі й революції.

Розмова наша мала вигляд мирної бесіди двох людей, що з них один — саме я — щиро й лагідно переконував другого в помилковості його шляху серед заплутаних соціальних подій на Україні. Багато для нього було цілком нового в моїх словах, а що я не крився з тим, що я соціал-демократ, то багато з того, що говорив я, приймав він просто, як науку більш освіченої та досвідченої людини. Під ранок ми були вже зв'язані невидними нитками приязні. І, думаю, не пройшла йому безслідно наша довгата щира розмова. Він сам переконався, що українське село таки вже було національно свідоме. Він сам бачив, що большевизм нічого

нового, доброго понад те, що дала Центральна Рада своїми універсалами, Україні не дасть. Висновок його був такий, що даремно Центральна Рада не порозумілась з Москвою, хоч і сам розумів дуже добре, що вина в цьому була на боці Москви. Вранці пішов він до своєї хати, запропонувавши по-дружньому, «на всякий випадок», віддати йому на збереження наші клунки. Клунки нам він потім в цілості повернув, але професор, ревізуючи вміст свого клунка, спостеріг брак декількох дрібних іграшок-сувенірів, які він віз своїм дітям. Думаю, не комісар їх узяв, а, певне, професор сам, як спав, не встеріг від своїх сусідів.

РЕВТРИБУНАЛ

Опівдні нас повели до революційного трибуналу. Комісар вже давно поінформував суддів про нас, і прийняли нас далеко не як підсудних. І тут склалось у мене враження, що цим трьом людям просто хотілось в гурті незнайомих інтелігентних людей трохи поговорити та довідатись, що на світі робиться. Голова трибуналу, чоловік років під п'ятдесят, ставив питання, але зовсім не того характеру, які ставляться підсудним. Розпитував про Кам'янець, цікавився тим, де В. Винниченко, якого він начебто добре зінав. Питався і про інших наших діячів. Говорив чистою українською мовою і з усього видно було, що нераз у житті його шлях перехрещувався з діяльністю Революційної Української Партиї (РУП), УСДРП і «Спілки». Чулося в його словах недовір'я до українського

руху, мовляв, „дрібно - буржуазний рух, і цілі його не задовольнять трудящих мас”.

Дипломатичний професорів пашпорт зaim-
понував усім членам трибуналу, а голова задо-
волено вголос перечитав французьку, німецьку
та інші візи й рознитував, що в світі робиться.
Засідання ревтрибуналу закінчилося. Попрощав-
шихся з нами, наостанку висловили жаль, що не
можуть вони нас звільнити, бож нас певне
арештують в дорозі до Києва денікінці і бага-
то чого з наших слів зможуть довідатись. По-
вертаючи нам наші документи, віддав мені моє
посвідчення з київської „губчека” про те, що
я був звільнений з Лук'янівської тюрми. Він ра-
див дорожити цим документом якнайбільше:
«Для нас він значить, що ви сиділи, але були
випущені, тобто — особа не шкідлива, а для
денікінців більше буде значити, що ви сиділи,
тобто — не большевик». Він при тому хитро
усміхнувся. Клунків наших ніхто з них не пе-
реглядав.

В супроводі комісара пішли ми знову на
старе своє місце. Попоївши трохи, ми з профе-
сором заснули в стодолі, бо надворі було дуже
душно, сонце пекло та й мухи кусали.

Прокинулися надвечір від гомону голосів
десь біля самої стодоли. Якраз в цю хвилину
ввійшов до нас і господар. Через щілини в сті-
нах стодоли було видно, що робиться на горо-
ді, відкіля чулися голоси. Під самою стодолою
декілька большевиків укопували в землю ко-
леса трицалевої гармати, лафет примицьовува-
ли до забитих в землю кілків. На високій гру-
ші, що росла недалеко від стодоли, хтось уже
сидів і щось гукав тим, що були коло гармати.

Побачивши, до чого воно йде, я й професор вирішили, що було б нам ліпше кудись „ушитись”. Господар сказав нам, куди йти на Київ. З його слів ми зрозуміли, що перебуваємо не в Хвастові, а в селі Офірній, а через річку — друга Офірна. Отже, з цієї Офірної нам треба через кладку перебратись на той бік річки, а там на горі буде вже залізниця.

У Т Е Ч А

Забравши свої клузки, ми обережно вийшли на вулицю. Тут ми наштовхнулися на невеличкий гурт озброєних людей, що, видно, поспішали до того табору, від якого ми віддалялися. Один із стрічників здалека вже уважно почав приглядатися до професора, а як наблизився, то з приязною усмішкою зняв свого картуза зі словами:

— Добриден, іване професоре!

Професор став, як уконаний, збентежено простягнув йому руку і заклонотано запитав:

— Вибачте, але відкіля ви мене знаєте?

— Та я колись слухав ваші лекції в Київському Політехнікумі! — І він почав нагадувати професорові, коли це було. Попроцівавши, той побіг доганяти своїх товаришів, а я й професор пішли далі.

Ми перейшли кладкою через невеликий струмочок і дійшли до великої селянської садиби. Коло хати застали ми й господарів — підстаркувату вдову з молодою дочкою. Десять здалека, з того боку, відкіля ми прийшли, чути

було гарматні постріли, а в долині між большевиками видно було метушню.

Господині прийняли нас і, коли трохи ознайомилися з нами, то повели між собою далі перервану нами оригінальну розмову. Справа була в тім, що дівка посварилася за щось зі своїм парубком. Стара, очевидно, любила хлопця, що хоч це й не зять, а вже господарив у них, як свій. І от стара вимагала, щоб дочка негайно помирилася з парубком, щоб перепросила його і щоб він зараз же прийшов, бо його треба було на господарстві. Розмова була така комічна, що ми й собі до неї встряли. Підтримали ми стару, картали дівку, і при тому всі разом весело реготались. Парубок жив десь близько, мабуть, почув, що тут робиться, і сам прийшов на сміх та розмови. Гуртом поробили ми все, що треба зробити увечорі на господарстві, а тим часом і вечеря насніла. При вечері молоді згадували галичан, що недавно ще стояли в них у селі й уряджали коло школи вечорами танці. Дівчина, щоб трохи подражнити свого парубка, добірними словами вихвала-ла галицьких вояків, що, на її думку, були всі, „як паничі”. Оновідали нам про події вчора-шнього дня. З приходом денікінців, як виявилося, дехто з містечкової та й сільської інтелігенції згадали, що й вони були у царському війську, і декілька з них, колишніх офіцерів та підофіцерів, подобували зі скринь чи з горищ уніформи і, так вирядившись, ходили на вечорниці та гулянки. І от учора надвечір, під час такої гулянки, влетіли в село большевики і похапали тих офіцерів відразу і десь їх позамикали. В селі між людьми був розпач: бігали

одні до одних, розпитували, чи не відомо, де заарештовані і що з ними буде... Большевикам наші господарі аж ніяк не співчували, до денікінців наче були байдужі, але українську армію згадували як найлюбіші.

Тим часом добре вже смерклося. Коли після вечері вийшли ми на подвір'я, скрізь у долині видно по хатах світло. Метушня в большевицькому таборі дійшла вже до краю. Згодом на обрії ліворуч од обозу зачервоніло небо, а далі стало вибухати полум'я. Чулися якісь глухі невиразні вигуки, чи людський лемент, чи, може, лопотіння вогню в большевицькому таборі. Я, професор і господарі, спершились на плетену отгорожу невеличкого дворика коло хати, не спускали очей з долини. Враз усі ми здригнулися від одноразового блиску та гуку рушничних пострілів, майже при тій самій дорозі, якою ми сюди йшли. Перед тим було помітно, як невеликий гурт людей, освітлюваний ліхтарем, швидко відійшов від обозу. Після пострілів на тому місці, де стояв цей гурт людей, загорілося темно-червоним полум'ям вогнище. Гнане вітром в різні боки, воно все розросталося та розходилося по землі, неначе горіла трава чи стерня в тому місці, а люди пішли назад до табору. Потім знявся гамір та вигуки в самому таборі, і через якийсь час заторохкотіли вози дорогою, затупотіли коні, а ще через якусь хвилину цілий большевицький обоз щез у північно-східному напрямі.

Господиня нас умостила на ніч у стодолі, але нам довго не спалося. Обмірковували ми події дня, розуміючи, що у Хвастів знову повернулися денікінці.

Бранці прокинулись від якогось голосіння. Виявилось, що, виїжжаючи вчора з села, большевики розстріляли декількох парубків, захоплених ними в офіцерських одягах. Один з них був з того кутка Офірної, в якому ми притулилися. Він і нашим господарям доводивсьякоюсь ріднею, і плакали за ним і наша господиня і її дочка. Стрілянина і багаття над дорогою, що ми учора смерком бачили, то був останній акт трагедії тих молодих, легковажних „царських“ офіцерів. Постріляли їх за селом при дорозі, облили труни нафтою і запалили. Ледве розпізнали їх засмучені родичі...

ПОЗА ВИРОМ ПОДІЙ

Я й професор простували на Київ. Скрізь по дорозі було зовсім безлюдно. Від станції Мотовилівки ми звернули праворуч до села Мотовилівки. В Мотовилівці жив, як я чув, відомий в околиці повстанський отаман, на прізвище Ганчар. Але побачити отамана нам не вдалося. З надходженням „червоних“ він кудись пропав.

З Мотовилівки ми долиною річечки надвежір дійшли до села Салтанівки. Смерком ми шукали ночівлі у попа. Попа не було дома, як нам сказали, а без нього пустити не можуть. Учителя теж дома не було, а до селянських хат поночі проситися не хотілося. Коло нас тим часом зібрався гурт парубків. Хтось із них порадив нам піти до школи. Школа стояла пусткою, незамкнена ще з часів, як були тут галичани.Хоч там і брудно було, але пере-

ночувати все ж можна. З розмов у школі з парубками я побачив, що вони були національно свідомі. Ми не крилися з тим, хто ми такі. Я різко висловився про сучасні звичаї в українському селі, коли, мовляв, своїх, як-нє-як, а чільних людей, от хоч би професора політехніки та мене, секретаря Центральної Ради, ніхто й у хату на ніч не запросить.

Мої слова справили велике враження. Хтось із парубків метнувся зразу ж із хати, а через деякий час убіг до хати молодий пабубок, добре вдягнений, інтелігентного вигляду. Це, як виявилось, був підстаршина нашої армії з часів Центральної Ради. Скінчив він якусь школу, а тепер, осівши дома, виконує при всіх владах обов'язки сільського писаря. В супроводі парубків пішли ми до садиби цього писаря при українській владі і секретаря сільради при владі совєтській.

А було то досить далеченько від школи. Дорогою гурт наш зменшився, багато парубків розійшлося по хатах. Прийшли ми до хати пізно вночі, вже всі там спали, але молодий господар побудин своїх батьків, оповівши, очевидно, кого привів він на цю, і нас, хоч як нам хотілося спати, все ж затримали, аж доки не наготовували якоїсь яєцьні. Професора умостили в кімнаті, а я таки упросився в стодолу.

Вранці ми вирушили, простуючи на станцію Васильків. Довгенько прийшлося йти вздовж річки Стугни, спочатку правим її берегом, а потім, перейшовши мостом, і лівим. Досить низько, майже самим лугом та весь час уздовж лівого берега тягнеться тут прадавній вал. З яких часів та фортифікація, — невідомо ще й

досі нашій науці. Чи то з часів київської Русі, чи, може, й ще давніша, а може з кам'яної іще доби! Доки виладає нам іти понад валом, зближаємось до нього безпосередньо, і я весь час, забувши про все на світі, йду тим валом, усе шукаючи по землі очима якихось решток старовини, ознак того часу, коли той вал сипали. На жаль, крім зовсім недавніх черепків, нічого не знаходжу.

Йшли ми очевидно славетними Васильківськими степами. Очима шукаю на південному сході могил, з якими зв'язано так багато легенд: десь тут має бути «Переп'ятове поле» з давніми скитськими могилами — «Переп'ятом», «Переп'ятихою» і кількома меншими. Розкопувала їх колись Київська Археологічна Комісія, а Т. Шевченко, як маляр при цій Комісії, залишив нам цікаві рисунки і самих могил перед і після розкопування.

ЗНОВ У ЧЕРВОНИХ

Коло невеликого сільця, через яке вела дорога на станцію, побачили ми двох вершників. Вони нас угледіли і пустили коней навзваводи до нас. Після коротких запитань, хто ми та відкіля, повели нас до села. Село, що сковалося між садами, було обсаджене червоними. Вели нас якийсь час вулицею, щільно заставленою возами, повними різного домашнього скарбу. На багатьох возах, чи коло них, сиділи жінки.

Коло однієї хати нас спинили і казали сидіти й чекати дальших розпоряджень. Ця хата

була, мабуть, центром околишнього обозу. Хто був старшим у тому гурті людей, що сиділи на подвір'ї, ми не дізналися. Нас доручили стерегти цим людям, і вони стерегли. Були то все миколаївські робітники, українці, але між ними було кілька чоловіків цілком селянського типу, типових, як то кажуть, „тавричан”, тобто багатеньких на вигляд хазяїв, — за сучасною термінологією „куркулів”, що теж чомусь пішли з червоними.

Особливо зацікавив мене один чорнівий селянин, віком років із тридцять, огryдний, навіть трохи опасистий. Лице спокійне, розумне, енергійне; сам мовчазний, але видно чомусь серед інших поважаний. Посідали ми на призьбі, посідали свої оклунки. Жадного інтересу до наших речей ніхто не виявив. Почалися розмови, звичайно, з питаннями: хто, куди та звідкіля? Ми вже з почерединої практики вважали за потрібне не критися з своїми прізвищами та соціальним становищем. Одно тільки непокоїло, як пояснити, коли треба буде, наш відхід з рук хвастівської групи. Хтось із нас перший сказав, що нас там випустили під час замішання, другий і собі став тієї версії триматися, але голову весь час сверлила думка про те, як виплутуватися, коли виявиться, що це ті ж самі хвастів'яни.

Раз має бути відомо, хто ми, то нема чого критися і з своїми думками та поглядами. Говоримо тільки тоном спокійним, об'єктивно, без критики червоного руху, вороже до доброармії і, — як свідомі, відновідалы і за свої думки, українці. Зав'язуються цікаві розмови і гуртові, і діялоги. Чуємо, що десь на півдні

Київщина зустрічались вони з українським військом. Обійшлася мирно та зустріч, навіть розмови велися про спільний чин проти денікінців; залишили кількох ранених на лікування в тій околиці, де було українське військо, просивши їх доглядати. З усіх слів просвічує цілковита байдужість до всього, що творить українську культуру, натомість гостра соціальна свідомість себе, як трудової верстви. Видно, добре попрацювали большевики на міколаївських заводах задовго перед революцією, бо відчувається у співбесідників не той тільки стихійний, розбурханий, просто звірячий соціальний антагонізм до чужих соціальних верств, а розумніший, менш агресивний та менш спілlyй. Хвилинами зовсім забуваю, що знаходжуся серед ворогів, так лагідно й розважливо точиться розмови про війну, революцію і національну справу нашу, українську. Доводжу ім, що національне питання для соціал-демократів — то частина соціального; викладаю програму УСДРП. Освітлюю нашу позицію в національному питанні і нашу боротьбу за автономію колись, а тепер за самостійність, як одну з головніших справ сучасної політики, і окреплюю вагу цих гасел для нашого українського пролетаріату. Опонують, але не солідно; видно в їхній партійній освіті вони ніколи з цими питаннями не мали діла. Найбільше в цих розмовах виявив себе отої „тавричанин”. Видно, що сам він якось дійшов до розуміння національного питання, видно, що українська стихія кличе його до оборони, але партійна школа відкрила йому широкі виднокруги соціального визволення цілого людства, заступила йому

батьківську віру вірою в соціалізм, і просто з надхненням провідника він обороняє свій погляд, що з здійсненням його наступить рай на землі без насильників і поневолених.

Довго так точилися розмови, аж почулося здалеку гудіння літака, що все ближчав і ближчав. Летів понад залізницю, з Києва, досить низько і над нашим селом зробив декілька кругів, повернувся назад. Усі тихо сиділи по своїх місцях, чекаючи, що з того буде. А коли літак пішов, то зразу почалася метушня. Наші співбесідники розійшлися в різні боки до гуртів людей, а я та професор залишились на приязбі самі.

Аж ось надійшов до садиби вершник, щось оповів своїм, а тоді звернувся до нас з наказом іти разом з ним „до штабу“. Забравши клунки, рушили ми за посланицем. Саме в цей час почулась далека гарматна стрілянина і стрільна почали розриватися над селом. Вершник покликав якогось молодого нарубка і доручив йому відвести нас до штабу, що розташувався на станції. Сам він кудись поїхав чвалом, очевидно з дальшими наказами. Ішли ми якихось десять - п'ятнадцять хвилин селом і скрізь зустрічали озброєних людей, що бігли в протилежний від нашого напрямок. Проводир наш пояснив, що надходить денікінський бронепоїзд і що всі йдуть його відбивати. Коли ми підходили вже до самої станції, то стрілянина дійшла до найбільшого напруження. Стріляли вже й гармати червоних з городів, чути було далеку стрілянину кулеметну, але найбільше було гуку від денікінських стрілci, що рвалися просто у нас над головою, скерованi,

як видно, якраз на станційний будинок. Не так ті розриви, як можливість того, що на станції нас ждуть наші знайомі з Хвастова, перед якими треба буде виправдуватися за зрушення їхнього наказу, піддала мені думку умовити проводиря вернувшись до нашої садиби й перечекати цю стрілянину, бо однаково в штабі тепер не до нас. Парубок на диво швидко згодився з моєю думкою і ми, — поставивши трохи під деревами та подивившись, як наші „господарі”, минувши городи, рідким ланцюгом посувались назустріч поїздові, — рушили назад до своєї тимчасової домівки.

В садибі було порожньо. Лишився тільки господар із жінкою та дітьми. Почалися размови з ними. Господареві, як і всім його односельчанам, обридли і денікінці й червоні. Коли його послухати, то країцю «петлюрівця» і не видумати. Своєрідна то національна свідомість, цілковито практична, матеріалістична; на жаль, тільки трохи запізно прийшла вона... Тим часом надійшов вечір. Господар закликав нас у хату, і там сіли ми за стіл вечеряти. Стрілянина вже зовсім затихла і нічого не нагадувало недавньої метушні та хвилювання. Повечерявши дуже скромно, ми вже збралися моститися на ніч, як надворі почувся гомін і тупотіння, і в хату ввійшли величеньким гуртом наші недавні співбесідники. Всі закурені, спітні, обвішані кулеметними стрічками, ручними гранатами, кожен з рушницею в руках. Поставивши рушниці під мисником, вони розмістились по лавах і на запрошення хазяїна та нас обсили й собі стіл з усіх боків. Почалися размови, на хвилину перервані якимсь дрібним випад-

ком. Я й професор оповіли, що з нами було, а вони почали оповідати, перебиваючи часто один одного, про свою бойову віправу. Оповіли, що з Києва на них наступав бронепоїзд. Хто був на бронепоїзді, — так і невідомо, бо поїзд той досить швидко відійшов назад, але от піхоту, що настуяла обабіч поїзда, всю розторопшили. Найбарвистіше оповідав „тавричанин”:

— Діти, кадети! Сволоч посилає в бій дітей, що їм ще й молоко на губах не висохло. Оточили ми їх, а вони в плач. Рушниці покидали на землю, збилися в купу, та й роби з ними, що хочеш!

— Ну, й що ж ви з ними зробили? Постріляли? — вирвалось у мене з уст.

У відповідь — жест обурення та презирства:

— Та хіба такі смерти достойні! Налякали та й прогнали! Хіба це враг? От буває такий, що ти його в руках вже тримаєш, а він огризається і здатися не хоче. Ну, такому й смерти не жалко, він її заслужив. Отакий її достойні!..

По вечері стомлені червоні почали по одному виходити з хати, а хазяїн виїс за три великих снопи околоту і почав нам слати постелі на лаві. Лави досить вузькі, і я умовив його стелити на долівці. Так і зробив. Тим часом кінчає вечеряті останній з червоних. Запитую його про „тавричанина”: хто він такий і яка його роль у них. Оповідає з надзвичайною, павіт прибільшеною повагою до відсутнього. Каже, що він багатий дуже хазяїн був під Миколаєвом. але все віддав на партію і весь присвятився партійній праці вже здавна.

Дивні Твої діла, Господи! Виходить, справжній „куркуль”!

Коли останній „червоний” вийшов, полягали ми спати. Ні мені, ні професорові не спалось. Не спалось і господареві. Хтось із нас почав розмову, а вже потім, хоч і спати хотілося, то розмови припинити довго не можна було. Господар, як вже згадував, був переконаний „петлюрівець”. Знову почав він розпитувати нас про вигляди на майбутнє та оповідати про те, що йому судилося переживати мало не з початку самої революції. Найбільше, що мене вразило — це надзвичайна пошана до особи Петлюри. Я вперше мав нагоду переконатись, які міцні в народніх низах почуття потреби мати когось і на землі аналогічного до Бога на небі. Петлюра був для нашого господаря отим намісником Бога тут, на Україні. І саме ім'я «Петлюра» вимовлялося своєрідно, з ніжністю якоюсь і безмежною повагою. Слухаю оповідань господаря про те, як ціле село, почувши, що Петлюра їхатиме поїздом у Київ, після захоплення його нашою армією, оце перед приходом денікінців, кинулось до залізниці і просто спинило поїзд, щоб побачити Петлюру. Ставши на самій колії, вони не пустили поїзда їхати, аж поки не вийшов з вагона Головний Отаман і не сказав їм декілька слів привітання та заспокоєння на майбутнє.

Місяць світить крізь вікна, світло сяє на наших ряднах і сліпить очі, а на підлозі, коло печі, в полотняній одежі сидить наш господар, обхопивши коліна руками, оповідає та оповідає...

Не зчувся, як і заснув. Прокинувся, розбуджений стривоженим господарем:

— Вставайте! Червоні кудись далі збираються, от-от рушать!

Посхоплювались ми, умилися, зібрались і ждемо своєї долі. Дивно якось! У хату до нас ніхто не заходить, а всі так лаштуються, наче от-от виїдуть справді. Нарешті почали дальші вози рушити, за ними близчі, а тоді й ті, що коло нашої садиби, теж рушили і все в тому напрямі, що до колії веде. Ми поставали коло вікон і дивимось надвір, не дуже до шибок наближаючись, щоб нас не видно було. Враз серце у мене йонкнуло: до садиби чвалом надбіг на білому коні вчорашній наш знайомий вершник, що затримав нас під селом, а потім по нас із штабу приїздив. З вулиці гукнув до „тавричанина”, що мостиив серед подвір'я свого воза:

— А де арештовані?

— Пішли собі, я їх відпустив, — гукнув наш „тавричанин” і ще й махнув рукою в противлежний бік тому, куди їхали вози. Гукнув і подивився, наче посміхаючись, на вікни нашої хати. Я й професор відскочили від вікон і посадили на лаві рядком, поглядаючи один на одного. Як зачули, що й з нашого подвір'я виїздять вози, знову поприлипали до вікон. На возах сиділи майже всі вчораши снівбесідники і ні один з них у наш бік і не глянув. Незабаром прийшов у хату господар і з співчуттям до нашого хвильовання та з захопленням із шляхетності „тавричанина” дав нам поспідати, а згодом запропонував провести нас на ту стежку, що веде в бік Глевахи та Боярки.

На прощання радив нам oddalік триматися від залізниці:

— Ліпше десь трохи зблудити, ніж знову ще натрапити на цих харцизів.

Так ми й пішли. Праворуч, здаля, видно було Васильків, а ліворуч, на гряді маячіла під бором залізниця. Перетяли Васильківський шлях до станції й пішли собі степом на Глеваху. Може через яку годину наблизились до промадки могил. Були то „Переп'ят” з „Переп'ятихо”... Стерня кругом була подекуди по-копана і де-не-де виднілися й невеличкі горбики свіжо насипаної землі. Чи не тут то вчора оборонялися оті „діти” - „кадети” від наших співбесідників?!

Походили ми трохи по полю, оглянули могили та й пішли собі помаленьку, мовчки, думаючи кожний про своє. Дорогою відпочивали, підкріплялися і тільки надвечір уже, пройшовши якийсь час бором, вийшли знову на залізницю. Здаля бачили вершників, що поспішали кудись у бік Василькова, а як уже сутеніло прийшли до станції. Виявилося — Боярка. Отже, Глеваху минули ми якось стороною. На станції багато денікінців. Один звернувся до нас і зажадав „пред'явлення документів”. Показали. Першим показав я той, про який мова була на „суді”, під Хвастовом. Правду казав „член ревтрибуналу”! Документ виявився досконалим, і денікінці навіть члененсько до картузя рукою доторкалися. Професорів теж все добре пройшло. На ніч пішли ми до знаної мені, але незнайомої, родини. Була собі така панна одна, що працювала зі мною разом в «Госіздат»-і; дочка боярського заліз-

ничника. Виrushаючи в подорож з Києва я, на всякий випадок, запасся у багатьох моїх знайомих дозволом звернутися до їхніх родичів поза Київом, на можливих моїх щляхах і прохав, щоб особисто попередили їх про таку можливість. Так тут і трапилось. Тільки називав я себе, як були ми з професором вітані, як родичі... Прийшлося оповісти господарям про наші останні пригоди, а вони розповіли, що тут у Боярці робиться.

Червоних тут не було, але денікінці, з переляку чи з чого іншого, почали бити небагатьох тутешніх жидів. З обуренням і з огидою оповів нам господар про бузувірські сцени, які відбувалися на станції і свідком одної з яких він був. Денікінські офіцери примусили биттям повіситися на станційному ліхтарі старенького жида. Мусів, бідний, сам драбину до ліхтаря підставляти, шнура за перекладину на ліхтарі чіпляти і з драбини скакати...

На другий день дачним поїздом прибули ми до Києва.

Подорож на Дін восени 1919 року

Вернувшись із Кам'янця до Києва під окупацією Добровольчої Армії і оповівши президії нашої „Організації” про все, що я там бачив і чув, я з притиском переказав просьбу чи директиву Симона Васильовича Петлюри, щоб ми вислали когось якнайшвидше на Дін до „Всевеликого Війська Донського” і там оповіли ліберальнішим діячам про те, що робиться у нас, на Україні. Ми мали б доводити їм, що їхня підтримка Денікініяди рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу держаність.

Довго ми радились, довго розважали, кому б туди їхати, а тим часом життя точилася в тих рамках, на які дозволяв цей дивовижний режим. Денікінська влада у Києві не чіплялася до наших культурних та наукових установ. Існували гімназії, існувала й Академія Наук. Закладено в Києві якусь поважнішого типу „Педагогічну Раду” чи „Педагогічне Товариство”, яке на всі звернення з провінції, ідалкої й близької, бралося організувати педагогічний склад для всякого роду середніх шкіл, що їх свідоміші селяни скрізь закладали. В цьому „Педагогічному Товаристві” для окремих учителів визначали ставки, які мало давати село натуорою кожному з закликаних до себе педагогів. Докладно оповів мені про це дуже сим-

патичний учитель Бакалинський, з яким я одного дня ходив до Баришполя, де учителювали і моя жінка й моя старша сестра Галя.

Бакалинський саме йшов тоді до м. Воронькова, за Баришполем, де селяни захотіли організувати в себе реальну школу. Оповів він мені, між іншим, що майже в кожному містечку, коли їхати на Полтаву з Києва, вже існували гімназії. Правда, він знов з тільки, що діялося в більшому районі, але от і в Баринполі, і в Баришівці, і в Березані, і в Яготині, і в Ковалівці, близько нашої Кононівки, еже такі різні середні школи існували.

Досить багато часу уплило, а ми все ніяк не спромоглися вибрати з-поміж себе делегацію до Донського Круга. Тим часом все йшло помаленьку. Я учителював у Першій українській гімназії і працював у Книгоспілці як редактор перекладної популярної літератури. Заходив частенько до Сільсько-Господарського Наукового Комітету України, беручи уділ у працях деяких термінологічних комісій. Там панував Олександер Алоїзович Яната, даючи скрізь ініціативу та заохочуючи людей до праці.

Політичні діячі збиралися в Академії Наук, звичайно у Сергія Олександровича. До нашої організації увіходило по декілька осіб майже зожної української установи. А установи ці робили своє діло. Виходили українські газети, що з них «Робітник» був мені найближчим, у якому я навіть умістив кілька уривків з переказів своїх вражень з подорожі до Кам'янця. В цей час до нас, соціал-демократів, здається, завдяки заходам Валентина Васильовича Садовського, наблизився був Давид Осипо-

вич Заславський, який, у свою чергу, таки небияк впливав на Валентина Садовського. Садовський редактував «Робітника» і містив там статті Заславського. А той настроєний був так гостро проти большевиків, що впадав у протилежну крайність і часто доходив до визнання денікінської влади. Написав був якось і Садовський такого змісту статтю, що наші в Кам'янці постановили виключити його з партії за угодовську до окупанта позицію.

Одного дня зранку ціле місто було стурбоване артилерійською стріляниною. Серед денікінців почалася просто паніка, як мені тоді здавалося, — зовсім безпідставно. Але пізніше виявилося, що до Києва наблизилися з півночі большевицькі військові відділи і вдерлися навіть на Лук'янівку та Шулявку. Були це, мабуть, ті самі большевики, що з Миколаєва прорвались, в чиїх руках і я побував, як з Кам'янця вертався. Чулася часами й рушнична стрілянина. Я весь цей час просидів дома, в хаті, а що кулі падали на дах, то, під час інтенсивної стрілянини, я кидав своє шевство, яким я з нудьги займався, і вискакував на наше подвір'я, власне, невеличкий садок, що виходив на Благовіщенську вулицю. Я притулявся щільно до стіни великого, щось п'ятиповерхового, дому співака Каміонського. Цей дім захищав наше подвір'я з боку Шулявки. Приєднувались до мене члени родини Требінських та хто був тоді там з наших.

Забігав до мене і мій приятель Олександер Гаврилович Алешо, що жив недалеко нас на протилежному боці вулиці, ближче до Паньківської. Навідувавсь і я до нього. Іхній буди-

нок не мав такої охорони, як ми мали від дому Каміонського, і коли я після обіду за скочив до Алеша, то застав у хаті великий переполох. Улетів до них у мешкання набій большевицької тридюймівки і попав у шафу з одяжею, і там розірвався. Якось чудно вийшло, що не дуже велика руйнація з того постала; одяжу всю було знищено, подерто на лахміття, ну, звичайно, шафу теж, але загалом усе інше було ціле, а головне, цілими зосталися мешканці, і Алешо, і жінка, й синок. Другого дня все заспокоїлось у місті, та виявилося, що поки відбито було наступ червоних, усі денікінські важливіші інституції кинули Київ і перевезлися до Дарниці. Та найкумедніше в наших колах було те, що й Давид Осипович Заславський з переляку втік був до Дарниці...

Нарешті у нас все з'ясувалося. Ухвалили їхати Олександрові Хомичу Саліковському та мені. Назбирали ми відомостей про тамошніх людей, подіставали рекомендацій до багатьох з них, хоч найголовніші зв'язки дав Сергій Олександрович Єфремов, який віддавна і добре знався з головою Донського Круга Харламовим. Саликівський, що задовго до війни та революції перебував у Ростові на Дону, редактуючи там газету „Приазовский Край”, теж підготовився до того, щоб нав'язати, як приїдемо, старі зв'язки з тамошніми людьми. Головною особою, на яку ми покладали надії в улаштуванні нашого щоденного життя та харчу, був тамошній представник „Дніпросоюзу”, лотиш сам з походження, але оженений з українкою, киянкою.

Отож одного дня, нарешті, ми виїхали. Не

знаю вже чому, але поїхали ми не через Полтаву, а Московсько-Києво-Воронізькою залізницею на Круті, Бахмач, Суми та Харків. Іхалося вельми погано. Жадних пасажирських вагонів не було, а самі тільки товарові, в яких про опал і думати не приходилося. До Крутих ми доїхали добре, а відтіля й далі — то була і мука, і комедія. Як тільки бракувало води в паротязі — пасажири мали вилазити, ставати шерегом та передавати відро з водою, що його наливали коло водокачки, а паротяг чомусь не міг під'їхати до неї. Таке саме було, коли не ставало палива, і ми мусіли таким самим шерегом передавати сусід сусідові, таки добре важкенькі, поліна. Мерзли весь час, цокотіли зубами й курили, курили, хто що мав. А втім більше було веселого, як сумного. Пам'ятаю, десь біля Харкова чи за ним, до нашого вагона вліз товстий та ще й дуже тепло одягнений дядько того типу, що звали їх „тавричанами”. Що у нього було близче до тіла надягнене, я якось чи забув, чи просто не спостеріг, а зверху на ньому була якась, дуже вже облізла, панська, з оленячої шкіри, „доха”, підперезана якимсь ременем, а на голові харківська шапка з навушниками. Притяг він з собою до вагона декілька мішків і, розсівшишь на них, а іншими обставившись навколо, почав жалітися на своє життя, на повсякчасні свої турботи. З великим гумором оповідав про це іншим подорожнім. А було їх не так вже й багато, так душ, може, з десяток чи п'ятнадцять, з них декілька в офіцерській денікінській уніформі. Я його слова ловив просто, як золото, що сипалося з його уст, як з рога до-

статку за грецькою мітологією. Справа в тому, що цьому дядькові не повезло на якісь спекуляції; його обдурили, як він був певний, але, видно, це шахрайство закон не вважав за злочин. Все полягало в тому, що він продешевив, і то, на його думку, дуже здоровово. І от всі думки його пішли в бік роздумувань на тему державної забезпеки тих різних валют, які тоді по руках ходили. Найбільш у пачинках йому були „колокольчики” — так називали тоді гроші, пускані в обіг денікінською владою. Дядько сам себе розжалював і, мало не плачучи, на весь вагон кричав, що, мовляв, — „немає порядку”.

— Приходять одні, забирають у тебе сало, борошно, і дають тобі такі гроші, що як другі прийдуть, то вже їх і брати не хочуть. Я тут маю тих грошей, і не знаю, що вже з ними робити. Ніхто їх не хоче брати. Дають тобі нові оці „колокольчики”, а забирають у тебе сало, цукор. Все беруть, а дають.. тьху, — половину! Нет, — кричав він, — не буде порядку, поки не настане наша влада. Тоді ми будемо сипати бомажки, а брати, що нам потрібно. Я не кажу: наша — українська влада. Мені всеюравно, аби тільки влада була містна, значить — наша, то ще якось би жилося. А так — то пропадом попропадаєм!..

Усі у вагоні реготали, і ніхто абсолютно не звернув уваги, що, власне, то була іправдивіша, ніж якісь проклямації, пропаганда самостійництва. Я інколи просто потерпав за цього дядька. Ну, що як якийсь офіцер, може з „освагу”, догадається відвести його до своєї „черезвичайки”.. Але поїзд їхав собі далі, зу-

пинявшіся на станціях і знову їхав. Нікому й на думку не спадало утихомирювати цього пропагандиста за „м'єстну власті”.

Я був колись у Ростові, здається, 1911 року, коли їхав з Хв. Вовком на Кубань, отже щось залишилося в пам'яті від того кількаденного перебування там. Тепер, в останніх днях жовтня 1919 року,*) він мав зовсім такий самий вигляд. Було якось порожньо скрізь: мало людей на вулицях, мало і візників. Найчастіше зустрічалися люди у військовій уніформі, хоч і досить фантастичній, мішаний. Видно було, що регулярної армії обмаль. Може вона десь і є, може все краще одягнене та озброєне пішло з Мамонтовим у „рейд”, про який тут всі говорили й покладали на нього великі надії. Але то, мабуть, були тільки слова, і слова порожні. По всіх станціях, де ми зупинялись, мало не від самого Харкова, була сила отакого самого війська, як і тут, у Ростові. Інколи мені приходила думка, що люди ці, аби як одягнені й озброєні, тікають з фронту; одні з українського, інші — з більшевицького. Вражала особливо кількість кубанських козаків, що з мішками та мішечками вештались по станціях, вибираючи зручніші їм поїзди, але якось не поспішаючи і не тиснувшись до вагонів. Хоч видно було, що це все самочинно робиться, без пляну, даного згори, та все ж якась закономірність у цьому пересовуванні людських мас таки була. Було то, певно, розчарування й бажання десь вислизнути убік від керованих людських громад

*) 31 жовтня 1919 року, згідно печатки на пашпорти, поставленій в Ростові на Дону.

і десь собі потихеньку „ушитись”. Особливо на ці думки наводили саме кубанці.

В Ростові ми найшли того „Дніпроюзівського” контрагента. Прийняли нас без великого ентузіазму, але з хати не викинули, а промостили, правда, абиде і аби на чому. Господар не ховає свого пессимізму і цим сердив господиню, свою жінку. Крім нас, у них ще були сторонні люди, які в своїх справах ходили кудись щодня. Тільки надвечір мешкання заповнювалося такими, як і ми, „гістьми”. Була між ними одна гарнечка молода ще пані, яка, хоч і зажурена думками про майбутнє, все таки намагалася їй сьогодні якось повеселитись чи взагалі розважитись. Вона, щоб не бути тягарем, узялась помагати дітям хазяйським щось у науці. Власне, з нею однією нам прийшлося трохи більше стикатися їй говорити. Була вона десь із Московщини, приїхала сюди, в спасений край. А тепер і тут почало відчуватися те, що її з дому, десь там на півночі, вигнало...

Ходячи по місті без жадного діла, поки Олександер Хомич своїх давніх знайомих розшукував, зустрів я на вулиці якогось офіцера з спеціальним значком якимсь. Поглянувши на мене уважніше раз і другий, він підійшов до мене чи, може, навіть догнав, і назвав мое прізвище. Із здивуванням дививсь я на нього, не пізнаючи ніяк, зрештою він назвав себе. Це Лук'янів, молодий старшина, українець, що за Центральної Ради був у Києві в оточенні Міхновського. Був причетний до формування Полуботківського полку, потім, за Скоропадського, якусь ролю відігравав, але я його чомусь

зовсім забув або й просто ніколи не зауважував, а мене він пізнав. Почав згадувати спільніх знайомих, і недавніх, і давніх. Виявилося, він був перед війною у Варшавському університеті і разом з ним у перші роки війни переїхав до Ростова. Знав добре Олесіюка, Тимофія Гнатовича, і напевно від нього мав і до мене якесь прихильне почуття. Призначався відразу, що працює в „Освагу”, що має тут близьких, бо оженився ще за війни з дочкою тушешнього „заводчика” (кінські заводи для армії) і взагалі живе непогано, аби жити і не пропасти за чужу справу. Оповідав мені багато про тушешні події і повів, зрештою, до того будинку, де денікінські офіцери забили голову Кубанської Ради — Рябовола. Зупинявсь і докладно оповідав, показуючи, де стояв чи йшов Рябовіл, відкіля вийшли убивці й куди потім тікали. Видно з усього, Лук'янів був свідомий патріот, але вже розмагнечений, що намагався тільки живим зі всієї революції вийти. Був добре поінформований у всьому і міг багато оповісти, але не мав часу і швидко зник. Так я його більш і не бачив...

Олександр Хомич після своїх мандрів прийшов додому пригнічений. Виявилося, що „Мамонтівський рейд” вже „видихався”, і нам тут довго засиджуватись не випадає.

Другого дня поїхали ми до Новочеркаського. Знайшли легко мешкання Харламова, але його не застали, а тільки, завоюавши прихильність його жінки оповіданнями про Київ, про спільніх знайомих, добились, що вона призначила нам годину, коли можна йде можна зловити Харламова...

Зловити зловили, а толку ніякого добились не могли: все в його голові було заповнено невдачею на фронті. Кали ми сказали йому про мету нашого приїзду, про потребу порозуміння з політично значущими, демократично настроєними проводирями козацькими, то він зовсім не виявив жадної цікавості і порадив нам розшукати його заступника, впливового козацького політика Агеєва, який, можливо, щось нам поможе та організує якісь побачення. Але... видно, що його нічого, з чим ми приїхали, не цікавить. Чи взагалі, чи тепер — важко було зрозуміти...

З Агеєвим пощастило поговорити більше й докладніше, але надій, що ми зможемо щось зробити, у нього не було. Вважав за корисне взаємно поінформуватися. Може колись знайомство наше з ними до чогось і доведе, а тепер — ні до чого. Правда, Агеєв повів нас на засідання Донського Круга, познайомив з одним із лівих і видатних членів Президії, з Гнілорибовим, хоч і той не виявив ніякого задоволення з нашого приїзду. Мені часом відавалося, що у них більше пессимізму, ніж у нас, у Києві та в Кам'янці. Цікаво було довідатися від Гнілорибова, що з Катеринодару приїхала делегація з трьох кубанців, яка так само хотіла б переговорити з Харламовим та з іншими лівими діячами про спільні справи і про можливість боротьби проти реакційних стремлінь єдинонеділимського командування. Зійшлися ми разом увечері у „Военному Соборії“ на вечірню. Було нас шестero: Агеєв, ми двоє і троє кубанців. Головою кубанської делегації був високий, середнього віку, гарний,

типовий козак на прізвище Білашов, очевидно, колись просто Білаш. В окремому кабінеті за досить скромною вечерею оповіли ми про наші болі та біди у Києві. Розповів багато цікавого й Білашов, але все його цікаве було дуже сумне. Кубанці з дня на день чекали розгону Покровським Кубансько Ради і страшенно турбувалися, що буде в тому випадку, коли денікінці розженоуть Раду, і самі загинуть, як надійде катастрофа. Ненависть до дінікінців була величезна, хоч сам Білашов не був таким уже самостійником, як от ми. Все у нього залежало, як здається, тільки від соціяльного курсу денікінського командування. Національна українська ідея була йому мало зрозуміла. Він взагалі був досить лівий, але не настільки, щоб ждати большевиків і не настільки правий, щоб ждати беззастережно відновлення Царської Росії. Був то козацький умовний самостійник, який би пішов, мабуть, на федерацію, але бачив, що тепер немає з ким про це говорити. Він, між іншим, пояснив мені отою рух козаків по залізниці; він казав, що козаки не хочуть обороняти режиму Денікіна, а волять вертатись додому, і вже там, на Кубані, оборонятись від комуністів. Оповів також, що у них добре стосунки з черкесами та з іншими народами Північного Кавказу, і що оборона Кубані буде їх спільною справою. Білашов теж хотів побачитися з Харламовим і все намовляв Агеєва, щоб той звів їхню делегацію з ним. Обмінявшись отак інформаціями, ми й розійшлися з тим, щоб через день знову зійтися і вже остаточно зробити висновки з тієї

ситуації, яка з наших спільних інформацій вияснялася на майбутнє.

Коли ми через день зійшлися в тому ж таки „Военному Собранні”, в тому ж самому кабінеті та замовили вечерю, Білашов подав нам дуже важливу вістку. З Катеринодару прибув гонець від Кубанської Ради, яка сповіщала, що генерал Покровський оточив вірними йому добромійськими частинами Раду під час її засідання й арештував, а пізніше наказав поїсти на майдані делегата Ради для переговорів з гірськими народами Північного Кавказу — священика Калабухова.

Білашов, як виявилося, таки зустрівся був учора з Харламовим, але той нічого йому ні порадив, ні пообіцяв. Так само, як і з нами, був дуже ввічливий, але, очевидно, безпорядний щось зробити, щоб якось вплинути на керівні юзла денікінців... Білашов, отже, прийшов до висновку, що їхній делегації нічого далі сидіти в Новочеркаському, і що вони думають завтра вертатися додому. Що буде, то буде, тільки видно, що донські козаки без силі, так само, як і вони, і що денікінське військо — то не поміч їм, а тільки перешкода. Та, видно, не було єдності між козаками; в кожному війську всередині існували різні течії, які тягнули в різні боки, і тим оборону проти чужого насильника організувати ціяк не можна було...

Коли ми сиділи отак і розмовляли, увійшов до кімнати той чоловік, що нам подавав вечерю, і щось тихенько на вухо почав стурбовано оповідати Агеєву. Оповів і вийшов швиденько з кімнати. Тоді Агеєв звернувся до кубанців і сказав їм голосно, що нам тут за-

грожує небезпека. Про наше тут перебування довідались денікінські офіцери і збираються зробити над нами якесь насильство. Прийшлося розходитись чи, власне, тікати. Агеєв, який знов добре розклад цього „Собрання”, обміркував з козаками ситуацію, і ті, повиймавши з кишені револьвери, помалу, вдивляючись в не дуже ясно освітлений коридор, наче поприлипавши животами та спинами до стін, почали посуватися до виходу в бік, вказаний Агеєвим. У сусідніх залях було чути голосні вигуки та співи, а чи нам цю співівідповіді загрожувало, так і не було з'ясовано. Тихенько посовуючись попід стінами коридору, добралися ми до вихідних дверей і опинилися на вулиці. Так само обережно повернули в якісь темні вулиці та завулки і там уже, розпрощавшись, розійшлися хто куди мав іти. Ми з Саликівським повільно рушили до вокзалу з тим, щоб до Новочеркаського більш не вертатися. Та видно було, що й на Кубань їхати немає ніякої рації. Днів через два я все таки знову наїдався до Новочеркаського, щоб остаточно, в побаченні вдвійку з Агеєвим, вияснити ситуацію. Мені просто хотілося переконатися в розмові з ним без жадних свідків, як він дивиться на перебіг подій і яким передбачає дальший розвиток їх. З Агеєвим ми в той приїзд довгенько говорили. Він, виявiloся, був учитель у якійсь тутешній школі, гімназії чи кадетському корпусі — вже не пам'ятаю. Це була досить культурна людина. Він писав статті політичного змісту, досить відважні формою і цілком по-літературному складені. Декілька з них він перечитав мені, і мені ясно стало, чому йо-

го так не люблять денікінці. В цих статтях була різка, часто в дотепних, гумористичних формах висловлена критика внутрішньої політики Добрармії, яка, спираючись на збірні рештки прихильників старого режиму, провадить справу боротьби проти червоних до невдачі, а головне веде до загину конструктивні сили і намагання тих народів та станів, які, зрештою, могли б якось оборонитись, коли б не було тієї розкладової сили, що її являє собою денікініада. Але в усіх статтях, поза критикою Добрармії, не було або було дуже мало конструктивного, що і противставлялося б існуючому режимові. Багато тутешніх консервативних елементів вважали Агеєва за прихильника большевиків, але, на моє глибоке переконання, він таким не був. Просто, він сам не був вельми освічений і, головне, талановитий в тому напрямку, щоб з'єднати навколо себе опозицію та стати її лідером. А може козацьке суспільство було політично мало розвинене і неконсолідоване, щоб згуртуватись коло нього. Була в Агеєва тому якась резигнація, відчай, які, може, й виявлялися інколи у висловах, що їх ворожі люди могли вважати за симпатію до тих, хто має прийти після „добровольців”. Воно завжди так виходить: легше лаяти тих, які тепер тебе гнітять і роздратовують своєю нездібністю вести справу. Тоді зменшується напруження, скероване до того, хто цю нездібність, цю безнадійність правителів має використати. Пізніше я чув, що Агеев, таки справді, так огорчений був Добрармією, що не тікав з Дону, а так там і лишився.

Пізно увечері пішов я на вокзал, щоб їха-

ти до Ростова. Взяв квитка і чекав поїзда. У цей час прийшов з Ростова спеціальний поїзд, який привіз Врангеля, як мені довелося чути на вокзалі від людей. З якимсь чудним почуттям дививсь я здалека на гурт військових, між якими був і Врангель, як вони йшли з вокзалу до авт. Було якось тоскно на душі, відчувалося, що все навкруги валиться і з якоюсь неминучістю йде до загибелі всього того, що в нормальних європейських умовах розвитку народів могло б протиставитись і тому, що тут ото в особі Врангеля паношиться, і тому крайньому, теж брутальному й некультурному, що має замінити оцих дурних і злих правителів. Весь час згадувалось обличчя Білашова і його товаришів, що з відчаем якимсь і злістю поїхали додому, розчарувавшись, як видно, і в Харламових, і в Агеєвих. А чи ж у них краще?..

Другого дня ходили ми з Олександром Хомичем до його давнього приятеля, здається, Горфмана, представника якоїсь групи культурних місцевих жидівських комерційних кіл. В багато обставлений конторі, де піякої праці, з огляду на настрій суспільства, не провадилося, посиділи ми з Олександром Хомичем, розмовляючи про давнє минуле, коли Саликівський був тут редактором, і про те, що тепер робиться, до чого розумно й пессимістично придивлялися жидівські „буржуї”. Хоч вони тепер і „не у дел”, але, звичайно, вони найбільше поінформовані. Горфман сказав, що катастрофа наближається надзвичайно швидко. Радив нам швидше їхати, бо вже поразки денкінців треба чекати просто цими днями.

Увечорі пішли ми з Олександром Хомичем

до одного з найбагатших і найвпливовіших представників того самого гурту жидівських капіталістів. Він керував акціонерною фабрикою тютюну та цигарок, здається, Асмолова. Розкішне мешкання, багато вбрані пані й пани вітали Олександра Хомича щиро й радісно. Видно, справді з його особою тут, у Ростові, було зв'язано багато й політичних, і громадських та, певно, й господарських, справ. Певно газета «Приазовський Край» була субсидійована саме цими колами.. які още тепер зібралися привітати нас та попрощатися напередодні якихось величезних змін. „Пір во время чуми” — весь час лізло мені в голову. Розкішна, як на наші часи, вечеря з добрими винами, першо-якісним коньяком, і теплі, зичливі слова... Протиділи ми довгенько в розмовах із сусідами та за випиванням попереджених промовами бокалів вина, а після вечері — за повільним смоктанням з чарочок коньяку і закушуванням випитого, на моє здивування, шматочками груші дюшес, соковитої та м'якої. На прощання хазяїн, мабуть побачивши, що я кручу цигарку з якогось мізерного тютюну, запросив нас відвідави його фабрику другого дня, десь коло полуудня, і обіцяв почастувати таким тютюном, якого я певно давно не бачив.

Так ми й зробили. Побували на фабриці, по якій обвів нас хазяїн чи директор, і я вперше побачив усе, що переходить тютюн, поки не вийде у вигляді цигарок. Цікава фабрика з удоосконаленими машинами, коло яких робітниці тільки стоять чи сидять, корегуючи роботу машин. Нарешті, обдивившись усе, пішли, діставши від директора по величезній пачці ци-

гарок усіх гатунків з найрізноміднішими назвами.

Коли ми другого дня пішли з нашими речами до вокзалу, то дізналися, що в напрямі на Харків ніякого регулярного руху вже немає. Ходили тільки випадкові поїзди часто досить великого складу вагонів, і то майже зовсім порожніх. Видно було, що вагони скеровано для евакуації людей чи товарів з півночі на південь. Зрештою трапився якийсь поїзд, звичайно, з товарових, дуже забруднених, вагонів. Майже у всіх цих вагонах перевозили коней, і тепер у них по кісточки було мерзлого кізяка, змішаного з соломою. Доїхавши до Харкова, ми довідалися, що на Полтаву чомусь поїздів немає, а є ще таке саме нерегулярне сполучення тільки з Кременчуком, відкіля ще — з Ромаданом. Поїхали до Ромадану, а там через якийсь час поїздом, теж майже порожнім, рушили на Київ. Я вважав нашу подорож зовсім невдалою. Нічого ми не зробили, нічого нікому не оказали й ні на що не вплинули. Попали в такий час, коли вже людям було не до нас, і коли люди з нами хоча й говорили, та в кожного з наших співбесідників снувалися в голові свої думки і на лицах відбивалися свої турботи.

Нічого було, здавалось мені, поспішати до Києва і тому постановив я спинитися на станції Кононівка й побудти, скільки пощастить мати часу, дома в своїй сім'ї. Коли доїхали до Кононівки, я розпорошався з Саликівським і вискочив з вагону. На пероні вгледів брата Івашка, що в час виїзду нашого з Києва був там і ніякого бажання тоді не висловлював поїхати

до Кононівки. Здивувався я й зразу ж почав розпитувати про причину його приїзду. Виявилося, в Києві незабаром після нашого виїзду почалися репресії на українців. Дуже багато людей було поарештовано, а між ними й Івашка. Тільки заходами Єфремова пощастило йому визволитись, і на пораду таки ж Єфремова він поїхав до Кононівки, щоб, коли вдастися, перепинити мене й затримати на якийсь час. У Києві вже всі відчували, що дні денікінської влади пораховані. А восени то мухи злі, і от розлюченні денікінці багато зла нарobili і певно ще й тепер роблять. Оповів мені Івашко про численні розстріли українців. Особливо мене вразив розстріл Компанійця, одного з найприємніших ентузіастів нашої визвольної боротьби. Про нього варто десь окремо сказати, бо він вартий того, щоб пам'ять про нього залишилася в писаних документах нашої доби.

Сумний їхав я з Івашком до села і довгодовго не міг якось примиритися з смертю Компанійця. Івашко не міг мені детально всього оповісти, бо тільки чув його прізвище як розстріляного, а хто він був, Івашко зовсім не знав. У Кононівці, як зокрема і в нашому домі, настрій був сумний і тривожний. Ніхто за денікінською владою не журився, а всі журилися за тим, що з якими настроями й тенденціями прийдуть червоні. Багато селян, бачивши мене, як я їхав із станції, а інші, почувши про мій приїзд, приходили до нас гуртами, бажаючи довідатися, що там чути, де я був. А де я був, то вони знали вже від самого Івашкового приїзду з Києва.

Цікаво було спостерігати, як кожна влада,

яка тільки не створювалася з самого початку революції, швидко сприкрювалася селянам, і вони ждали хоч би й гіршої, та іншої. Звичайно, кожна влада мала своїх прихильників серед різнопородній громади селян. Були між ними симпатики й червоних, і білих, і українців. Звичайно, у Конопівці останніх було найбільше. Веселих хвилин зазнав я, коли до нас прийшов приятель нашої родини, багатенький дядько Андрій Боровик. Він не крився з тим, що все таки за царя було краще, як за революції. І він ждав, як видно, денікінців, які встановлять таку владу, що заведе „порядок”. І от яке ждало його розчарування. Він з природним тумором, збільшеним цього разу, як і частенько перед тим, самогоном, оповідав під регіт присутніх односельчан про випадок, який стався з ним. Як прийшли в село денікінці, ще восени, коли йшли з півдня на Київ, він вийшов на вулицю в празниковому настрої і в празниковому одязі. „І от подумайте, — казав він, — я гадав, що це старий режим вертається, а вони з мене серед вулиці чоботи здерли...” Чобіт то йому, при його достатках, певно не було вже так дуже шкода, але цей факт весь його склад думок і надій перевернув лікереберть. І він тепер не знов, чого й від кого ждати й на кого можна надії покладати... В таких балачках гуртових минуло два дні чи, може, трохи більше. Одного вечора прийшло до нас гутом кілька наших найближчих приятелів з кононівчан. Почали вони оповідати, що з північного заходу насуваються червоні. Переповідали чутки про те, що вже Прилуку оточили, мабуть і Пирятин здоали, а в нас будуть десь завтра, може вдень,

а може вранці. Радили мені не лишатися в Кононівці, а йти кудись. Доводили, що десь у дорозі, при зустрічі з червоними, сказати б, на нейтральному ґрунті, легше буде приховати своє поміщицьке походження. І я цілком з ними згоджувавсь, і зразу ж постановив у довідні вийти з Кононівки. Мама дуже турбувалась, але теж згодилася з тим, що дядьки мають рацію. Згодилася мама і з тим, що Івашкові краще йти зі мною, і тільки клопоталася про те, щоб ми не запізно з дому вийшли...

Другого дня вранці ми з братом встали ранньо і, ще як тільки сіріло, вийшли з дому й попростилися до залізниці так, щоб не через село йти, а левадами. В ранішній тиші чути було деякі далекі-далекі гарматні стріли в бік Пирятину, і здавалося, навіть якоїсь заграви далекої було видно червінь. Було досить зимно, але ми йшли швидким кроком, так що не мерзли. Вийшли на колію і, йдучи між рейками по шпалах, досить швидко минали будку за будкою, простуючи на Черняхівський роз'їзд, а потім на Яготин. Жаден поїзд нас не догнав і назустріч нам не ішав. Рух, видно, завмер цілковито. Десь коло півдня наблизились ми до Яготина і вже здалеку помітили на Яготинській станції рух людей в солдатських шинелях, а коли зовсім наблизилися, то побачили, що то вже були червоні... Документ я мав добрий — посвідчення з гімназії, де я вчив у Києві, про те, що я через домашні обставини, тобто, хворобу моєї жінки, іду на якийсь там час до села і що маю вернутися якогось там дня. Брат Івашко мав документ теж із тієї гімназії, де він учився. Отже, коли до нас підій-

шло коло самої станції декілька червоноармійців з питаннями, хто ми, відкіля й куди, то, побачивши наші документи, дуже легко відчепилися від нас і, збайдужнівши, пішли в різні боки. Тільки один, більш підзорливий, пішов назирці за нами, і коли ми забралися до якогось заїзду чи пивної, то й він через якийсь час зайшов туди і все позирає у наш бік. Взявши чаю, ми з братом дістали з дорожніх мішків свій харч і почали підкріплятися. Я для спокою гукнув на нашого недовірливого „провожатого“ і запросив його разом з нами підкріпитися, висловлюючи здогад, що, певно, їм у походах та переходах скрутненько з харчами буває. Той охоче до нас підсів, і так ми за чаєм та їжею трохи його освоїли. Розпитує куди ми їдемо. Я кажу, що до Києва, бо і так задержались, бо поїзди вже кілька день не ходили, а пішки небезпечно було йти, доки денікінці скрізь вешталися... Тоді він каже, що нам би треба було б тут перечекати, бо хто його знає, що там, у напрямі Києва, робиться. Він знає тільки, що іхня частина перша до колії дійшла, але денікінці ще можуть бути в Переяславі і далі там до Києва. Я з ним згодився, але казав, що тяжко нам тут десь пристройтися, бож війська багато іхнього тут найшло, а що в мене на Переяславському роз'їзді є приятель помічником начальника станції, то я вже там якось улаштується, та й приятель оборонить, якби хтось присікався... Це переконало його, і після чаювання він повів нас у бік Переяслава, стрибаючи з нами по шпалах, і довів до самого мосту через Супій. Далі показав нам, що міст підірваний ними тільки з

лівого боку, так що, тримаючись правого, ми без перепон перейдемо річку. Розпрощались ми по-приятельському, ще й руки потрясли один одному, і пішли з братом, обережно ступаючи та розглядаючи під ногами дорогу.

Перейшовши міст, надумали ми дуже не поспішати. Ззаду вже все у нас добре скінчилось, а от що нас чекає спереду?. Ото ж, поволеньки стулаючи через одну шпалу, помаленьку посувались ми і, тільки вже, як почало сонце сідати, добралися до Переяславської станції, тобто, до так званого „Переяславського роз'їзду”.

Там вже здалеку ми помітили на пероні гурт людей, що спокійно стояли, приглядаючись до нас. Були то місцеві дядьки. Коли ми наблизились до них, то всі вони гуртом враз заговорили, питуючи відкіля нас Бог несе.

— З Яготина, — кажу.

— А що там робиться? Чи там дійсно красніє?..

— Та „красніє”, — кажу.

— А що вони з звіздами, чи без звізд?

— Хіба що? — питаю.

— Та кажуть, що вони тепер ідуть без звізд, мовляв, ідуть уже без комуни.

— Ні, — кажу, — з звіздами і, як видно, з комуню...

Настала мовчанка...

— Ні, — каже один із дядьків, молодший за інших, — не буде порядку, аж поки Петлюра не прийде.

Мене ці слова, як батогом по вухах ударили. Злість якась охопила, і я агресивно до нього весь скерувався:

— А що вам Петлюра поможе, на хазяйство поставить? Був же тут Петлюра колись, то що, хіба з ним хтось тримав? Все когось іншого ждали, кажучи: хоч гірше, аби інше?..

Дядько зніяковів і, наче виправдуючись, почав:

— Ну, та знаєте, у нього була програма підходяща.

Я ще з більшим завзяттям до нього взявся:

— Яка у нього програма, відкіля ви її знаєте? Ось я у Києві весь час був, то шось не чув про його програму?

— Та як же це? Таж усі знають, що він був і проти тих, що ото відтіля йдуть, — показав на Яготин. — і проти тих, що туди пішли, — показав у бік Києва.

Я замовк, і знову настала тиша. В цей час із будинку станції вийшов залізничник, в якому я пізнав якраз того мого знайомого, що колись був на Кононівці помічником начальника станції. Привітались ми з ним радісно й, відійшовши від гурту селян, почали згадувати, як було колись у Кононівці за передреволюційних часів, і як тепер все змінилося, і що воно на світі робиться. Я, придивляючись до мого співбесідника, помітив, що у нього лице наче розпухло й, не втримавши своєї цікавості, запитав, що з ним таке. Виявилось, що денікінці, тікаючи на Київ, побили його ніби за те, що з його вини з їхнім потягом сталась якась затримка. Нарікаючи на них, він все ж таки хвалив Бога, що не застрілили, і тепер з страхом думав про те, що принесе йому завтрашній день, коли прийдуть червоні. Кому-

кому, а залізничникам під час цих змін влади однієї другою, мабуть, найтяжче приходилось. А рух військових частин відбувався здебільшого вздовж колій, і вся злість на ворога часто спадала на ні в чому невинних залізничників.

Пішли ми з теперішнім нашим господарем до його мешкання на другому поверсі будинку й застали там цілу його родину. Зраділи всіми дуже, бо ми ж таки в Кононівці близько зійшлися були з цією родиною. Навіть хтось із синів його та був хресником моого батька... Гостили нас чим могли, навіть чарка найшлася, і все говорили та говорили до пізньої ночі, згадуючи минуле та заглядаючи в майбутнє. Була це досить таки свідома українська родина, що свідомість її прийшла через знайомство з нами у Кононівці. Всі симпатії їхні були з Петлюрою, і коли за чаркою ми згадували про Петлюру та уряд УНР, то не витримав і з якоюсь гіркотою і сумом вимовив: „Ех, якби я не був такий обсіменений, то чорта пухлого тут би сидів. Давно вже був би в нашій армії. А так то от поневіряєшся, і кінця цьому не видно”.

Отой вираз „обсіменений”, то мов якийсь символ нашого недокінченого національного усвідомлення, довго мене переслідував, і тепер згадую його, як сумний і комічний, в той же час, момент з моєї подорожі з Києва на Дін і назад. Взагалі Переяславський етап з розмовами з дядьками, а тоді з начальником станції, багато фарби додав до моїх спостережень у ті часи над процесами, які відбувалися в надрах української людності. За денікінців свідо-

мість зросла набагато проти того, що було за часів Центральної Ради, і скрізь почувалась до-сада, що не підтримали люди своєї чи то „місцевої”, чи то Петлюровської, чи то Української, влади. Пізно поклалися ми спати й спокійно доспали аж мало не до півдня.

З Яготина ніхто на цей бік Супою з червоних не просунувся, і ми, добре з братом підкріпившись, пішли знову по шпалах в напрямку на Київ. Скрізь по дорозі ніякої влади не було, та й взагалі нікого не було видно. Все живе наче принишкло і, певно, з гризотою та турботою ждало нової влади...

У Барішполі ми з Івашком розлучилися. Він, переночувавши у сестри, пішов до Києва, а я вирішив сидіти, аж поки не прийдуть і сюди, і до Києва, червоні. Хоч і тіснота була у жінчиному мешканні, але мене примостили на вузенькій і короткій канапі в темних сінях. І так от в одному родинному затишку я пробув якихось три дні.

Нарешті прийшли до Барішполя червоні. Прийшли з півдня, вздовж колії Київсько-Полтавської, але чи це були якісь інші, а не ті, яких я бачив у Яготині, чи, може, ті самі, — я так і не довідався. Та взагалі, сидячи весь час у хаті, мало їх бачив. Так тільки через вікно дивлячись на вулицю, спостерігав їхній рух на Київ. Правда, одного вечора зайшло якихсь троє червоноармійців, розшукуючи у мешканців „зайву” білизну. Хотіли від мене сорочок, та в мене самого не було зайвої. Спочатку вони поводилися задерикувати, а дедалі заспокоїлись. Допитували спочатку настирливо, хто я і чого тут, та коли я оповів, що по-

стійно живу в Києві, а сюди прийшов до жінки, яка тут учителює, і що я сам учитель, то вони злагідніли. Якось зачепили в розмові Донбас, де вони на копальннях добували вугілля до революції, і я почав розпитувати їх про їхні спостереження над вугіллям. Питав, чи не траплялись їм відтиски листя дерев або стовбурів, оповідаючи їм при тому, як багато такі копальні дають відомостей для науки про стародавні часи життя на землі. Зацікавив їх тим, і в лагідній розмові та в згадках про їхні випадкові спостереження просиділи ми годин дві. Коли вони відходили, то вже про білизну наче й забули...

Ще днів через кілька вирушив і я до Києва. На шляхах було вже людно, видно перший страх, що завжди охоплює людність із приходом нової влади, трохи розвіявся. Але мені сталася прикра історія. Вже зовсім близько від Ланцюгового мосту на Слобідці повз мене проїхав візник з двома червоноармійцями. Один сидів на панському місці, а другий проти нього на лавочці. У цього останнього в руках була рушниця, а той, що йхав за пана, був без видної зброї, але одягнений краще, ніж другий. Видно, було то якесь начальство. Проїхали вони досить швидко, але враз оте „начальство“ почало гукати на візника, щоб він зупинився, і не тільки гукати, а й сіпати його за що попало. Кінь став, і тоді „начальство“ зіскочило з брички й кинулось до мене з криком: „Документи!“. Був цей червоноармієць наче й інтелігентного вигляду, та дуже таки п'яний. Нічого не вдієш. Риєся в кишенях піджака, дістаю свій гаманець і починаю шукати в

ньому свої документи. „Начальство” відразу вириває його в мене і само починає перегортати папери та заглядати в усі переділки гаманця. Нарешті червоноармієць дістав відтіля папірові 1000 карбованців, здається гетьманського випуску, які я колись засунув до найприхованішого переділу. З задоволенням і лицарською ввічливістю віддає він мені гаманця, а 1000 карбованців ховає у свій гаманець. Не жажучи більше ні слова, він сідає в бричку і жene візника далі, на Київ. Досада мене взяла страшенна. То була в мене пам'ятка з попередніх часів, банкнот розкішної роботи Нарбута. І от так пропав ні за цапову душу...

Стомивсь я через хвилювання так, що вже ледве-ледве додому на Благовіщенську вулицю доплентався. Аж на розі Фундукліївської та Володимирської вгледів на розі голову Дніпророюзу, Коліюха. Зрадів йому вельми, бо знов, що він не в поганих був завжди відносинах з „боротьбістами”, а тепер, коли вже червоні у Києві, то напевно з „боротьбістами” нав’язав контакт, і все, що діється, знає добре. Коліюх завжди чомусь до мене мав симпатію. У мене і втому пройшла від однієї думки, що тепер дістану найновіші інформації. Привітавшись, я перш за все випитав у нього про ті шкоди, яких нам заподіяли денікінці. Розповів він мені все, що знов, а особливо, що і як сталося з Компанійцем. Той останніми часами працював у Дніпророюзі. Оповів він, що вже прибули її „боротьбісти”, і що їхній штаб міститься на Прорізній вулиці, і подав точну адресу. Я дуже хотів якнайшвидше побачитись з Полозом, щоб довідатись, які зміни наміча-

жутися, і постарається з ним побачитися першого ж дня свого прибуття до Києва. Але, звичайно, спочатку постарається побачитися з нашими, побувавши в Академії і зустрівшись з Єфремовим. Саліківський вже поінформував наших про подорож, але, зважаючи на кардинальну зміну в політичній ситуації, вже мало хто не є цікавився, тим більше, що й цікавого ми з ним нічого не привезли. Все ж на найближчих зібрannях була можливість ознайомити їх з настроями провінції, що їх я міг до деякої міри схарактеризувати з тих розмов, які мені траплялося вести з людьми чи тільки чути їхні розмови між собою.

Відпочивши трохи, я нав'язав контакт з усіма тими інституціями, в яких працював, і життя пішло своїм шляхом. Подбав я, щоб уникнути різних неприємностей, озброївшись різними посвідками, що дали б мені змогу якось оборонити від реквізіції для війська, коли не ціле мешкання, то хоч одну або дві кімнати. В ті часи що більше мала людина посад і посвідок про ті посади, то легше було прожити. Хоч властиво праці скрізь було небагато. Більше люди витрачали часу на переказування різних чуток та розшукування харчу. Сьогодні дають в одній інституції пшено, в другій олію, а там можна шкіри дістати на взуття, а ще десь — матерії на вбрання. От так, за цими клопотами, час і проходив.

Урятувати ціле мешкання мені не пощастило. Зосталась мені особисто велика заля та батьків кабінет, де містилася бібліотека. На дверях цих обох кімнат наклеїв я, яко співробітник Академії Наук, картки, які свідчили,

що ці кімнати не підлягають реквізіції, і вільний від згадуваної вище праці, просиджував вечори у пітьмі, при маленькому каганці в одній з цих кімнат, працюючи над якоюсь із чергових своїх наукових тем. В одну більшу кімнату вселилося кілька червоноармійців, але воно здебільшого перебували в долішньому мешканні панства Требінських, де їхніх товаришів розмістилося далеко більше. Тільки на ніч приходили мої „субльокатори” додому.

Одного вечора один з них делікатно постукав до мене у двері й попрохав дозволу увійти. Я запросив його сісти й запитав відразу, чим саме я можу йому служити. Був це в якійсь мірі свідомий українець, бо відразу почав мені ставити досить неприємні в моїй ситуації питання. Він відразу зазначив, що, прочитавши на дверях охоронний лист від Академії, подумав, що я людина освічена і можу йому дещо пояснити.

— Скажіть, будь ласка, як ви думаєте, чи Петлюра насправді любить Україну, чи він просто собі якийсь авантюрист?

Трохи заделікатне було питання, щоб йому відразу відповісти. Подумавши хвилину, я йому кажу:

— На таке питання мені тяжко відповісти. От якби ви запитали мене, чи любить Петлюру Україна, то на це можна б легше знайти відповідь...

— Ну, добре, а як ви думаєте про це?

— На це скажу вам, що Україна Петлюри, видно, не любить!

— А чому ви так думаєте?

— Ну, якби Україна любила Петлюру, то

сидів би він певно тут, у Києві, а не тинявся б
десь на заході, а де саме, то ні я, ні, мабуть,
ви не знаємо! Та певно й вас би тут не було...

Запанувала хвилинна тиша. Мені не видно
було в півтемряві виразу обличчя „тарацанця”,
але з його якогось невиразного крехтання чи
сопіння я зрозумів, що він такою відповідлю
образився. Посидів хвилину, а далі встав, по-
правив на собі пояс і сказав понурим якимсь
голосом:

— Ex!.. Не знаєте ви, що по селах гово-
рять...

Сказав і, попрощавшись, тихенько, нав-
шпиньках вийшов з кімнати і пішов до своїх
товаришів. Мені стало трохи ніяково, що я так
грубо повівся з ним. Якби лагідніше, то ба-
гато б, може, я від нього почув з того, що то
„по селах говорять”. Наступаючи з півночі на
денікінців, він, мабуть, багато наслухався та-
ких слів, які я оце не так давно чув від дядь-
ків на Переяславській станції, і ці слова, вид-
но, глибоко йому запали в серце. Так йому й
не пощастило вилити їх мені, а, певно, хотілося
комусь душу свою облегшити. Шкода, але в та-
куму становищі тяжко було відважитися на од-
вертішу розмову.

Якось одного вечора прийшов до мене П.
Феденко. Здивував мене він страшенно й зане-
покоїв. Ми всі, хто залишився у Києві, жили ду-
же неспокійним життям. Коли тільки починали
ходити по місті якісь чутки про повстанські
рухи, то ми вже з практики знали, що в такі
часи краще дома не ночувати. Але виникало
питання тоді: „А де ж?” Бувало так, що зби-
раюся ночувати у В. Садовського, аж він сам

до мене на ніч приходить. А бувало й так, що збереться випадково і більше таких самих, як я та він. Чомусь кожному здавалося, що в такі дні краще ночувати у когось, а той такої ж самої думки був про себе. Створювалось кумедне становище, коли сходилися люди й сиділи майже поночі в хаті, розмовляючи та вигадуючи різці припущення. Добре, як у такі вечори й ночі та було що з'єсти або ще й випити. Брат Івашко бував частенько у мами в Кононівці й привозив відтіля прекрасного самогону, інколи навіть із слив-угорож гнаного. В селі тоді можна було добре жити. Так от, одного вечора, коли я був дома сам, до мене прийшов Панас Феденко, щоб переноочувати. Виявилося, саме тоді відбувався рух по Київщині решток нашої армії під проводом М. Омеляновича-Павленка. З тією армією якийсь час перебував Панас, як відпоручник уряду, а потім подався до нас, до Києва, щоб і нас тут поінформувати. Довго й багато ми говорили, власне він говорив, а я слухав. Оповідав взагалі про всі перипетії, що їх і уряд, і армія перебули за той час, коли я виїхав з Кам'янця до Києва, ще за денікінської влади в Києві. Проговоривши мало не цілу ніч, полягали спати. Панаса примостиив я в батьковому кабінеті, а вранці так і не будив його, а пішов на працю, здається, до гімназії, де я учителював.

Панас жалівся ще звечора на якусь недугу. Щось його із-за спини брало, і голова боліла. Вернувшись додому, я Панаса не застав. Залишив він записку, що погано себе почуває, аби часом не захорував на тиф. Як все буде добре, то зайде ще до мене. Але так і не прийшов.

Через декілька тижнів прийшла товаришка С-Д Омельченківна й оповіла, що Панас весь час хорів на тиф таки дійсно, що тепер йому покращало, і він прохав її побувати в мене й забрати з батькової хати, у шафі з книжками, якісь його нотатки, що їх він, відходячи від мене, непевний за свій стан здоров'я, залишив там у котрійсь із книжок. Видно, таки одужав добре, коли згадав, у котру саме книжку заховав свої шпаргали.

Марія Омельченко його відходила, хоч, певно, було це не легко. Хіба якогось із наших лікарів розшукала. Панас так і не був у мене, а, одужавши, подався знову десь на села... Певно ніякovo було йому, і сумління, мабуть, трохи мутило, що отак „заховав” свої консервативні піаргали в хаті приятеля, не попередивши його про це і не спітавшись дозволу, хоч зінав добре, що той приятель і в Че-Ка сидів, і ввесь час був на оці у своїх і чужих комуністів.

Котрогось дня пішов я до клубу „боротьбістів”, щоб побачитися з Полозом. Від нього не довідався нічого конкретного. Чи, може, він не хотів нічого оповідати чужій людині, або не мав що оповідати. Загальне переконання було у всіх УНР-івців, що якісь зміни таки будуть. Говорили про те, що начебто таки буде якась „Україна”, що нібито досвід останніх часів впливув на Москву в тому напрямі, щоб таки рахуватися з Україною, як з окремою державою. На цю тему від Полоза нічого добитися не пощастило...

Не пам'ятаю добре, коли саме, але сталася неприємна історія. Арештувала Че-Ка Миколу

Миколовича Ковальського. Стурбувалися ми всі й довго не знали, що це воно значить. Але більше арештів серед близьких осіб не було. Тоді я вирішив використати знову свої давні приятельські зв'язки з Полозом та Панасом Любченком, і спочатку побував у першого, а від нього пішов до Любченка. Любченко був якоюсь тоді офіційною особою, і начебто від нього багато залежало. Прийняв він мене досить сухо й офіційно. Я не збивався і все притримувався веселого приятельського тону, хоч і видно було, що йому це не дуже подобається. На мій запит, чому арештували Ковальського, він відразу відповів:

— Тому, що він член УСДРП.

На це я теж відразу відповів, що в наші часи це не може грати ніякої ролі, хто до якої партії колись належав. Любченко сказав, що воно може й так, але оскільки Центральний Комітет у Кам'янці свого часу оголосив відозву, де закликалося на боротьбу з окупантами всіма можливими засобами, то мусить і „окупант“ якось реагувати...

— Та ми ж ніякого зв'язку з Кам'яцем не маємо, як так само не маємо жадного поняття про те, що там робиться, і що там різні партії постановляють.

— Тим гірше для вас, що ви всі досі не зреクリся партії і не оголосили цього в пресі.

— Але чому ж тоді арештували Ковальського? А таких, як він, тут багатенько, які тут лишилися і жадного зв'язку з Кам'янцем не мають, а працюють, де можуть по різних установах. Ну, от, приміром, чому не арештували мене? Це було б зрозуміліше, бо одно,

що вже раз арештували були, а подруге, я все таки був більше в людей на очах у минулому...

— Та вас не арештували тільки тому, що ще не довідались, де ви живете. Це повільно в нас іде!..

— Ну, то що ж його робити?

— Коли ви не хлопчик, то зрозумієте, що треба кудись ушитись...

— Добра тоді робота — ушитись. Та треба ж комусь Ковальського визволяти!

Любченко засміявся і порадив піти до Рафеса:

— Він тепер секретар тутешнього партійного комітету, і від нього багато залежить, а до вас він, я це знаю, добре ставиться.

Подякував я за пораду і просто від нього подався до Рафеса. Рафесові, певно, було не дуже приємно, а може й просто дуже неприємно зі мною бачитись. Почав зразу говорити про тяжке своє становище в партії, що йому не дуже то вірять, як колишньому бундівцеві. Але я на те сказав йому, що дуже радий бачити його все таки при ділі і що, думаю, він все зробить, щоб допомогти мені визволити Ковальського. Почав я докладно пояснювати йому, що Ковальський ніякий революціонер, а кабінетний вчений, та ще в державному контролі весь час працював. Чим він може бути небезпечний?.. Рафес знову жалівся на своє невиразне становище, але зрештою обіцяв сказати, де буде треба, слово за Ковальського. Дійсно за декілька день Ковальського звільнili. Не знаю, чи жив він далі на своєму мешканні, чи кудись переїхав. Я часто йому радив

змінити мешкання не тільки з міркувань конспіративних, але й не менш поважних. Він жив на Тимофіївській вулиці, між жіночою гімназією Дучинської та університетським „Анатомічним театром“. Кожного разу, як відбувалися в Києві розстріли, яка б влада їх не чинила, по тій вулиці через сморід трупів ходити було тяжко.

А сам я, після поради в такій чудернацькій формі, висловленої Любченком, перестав зовсім ночувати дома. Весь час ночував чи у Шульгініх на Монастирській вулиці, чи в мешканні В. Дорошенка, в якому офіційно замельдувалися сестри Струтинські, власне — Ганна Струтинська, лікарка, та її сестра, жінка Валентина Садовського. Там здебільшого ночував і Валентин Садовський. Не знаю вже чому ми з ним вважали, що то мешкання було найбільш безпечне. Може тому, що там одну кімнату зареквізовано було для якогось советського вояка, фахівця в технічних справах, москаля родом, який досить пристійно себе поводив і інколи навіть поставав їжу та алькогольні напої, коли в Струтинських збиралося більше гостей. Йому, як видно, подобалося інтелігентське товариство, і ми всі з ним почували себе досить непогано. Він, між іншим, не розумів, хто ми такі, що приходимо до Струтинських та ще й ночуємо там. Але спробувавши кілька разів з'ясувати наші відносини з господинею, перестав допитуватися. А збиралось нас там інколи таки величенька громада: і старших, і молодих зовсім.

Нудно й безвиглядно якось складалося життя наше, киян. Тільки вже весною стало

трохи воно бадьоріше. Взагалі з теплом та збільшенням дня праця не видавалась такою нудною й безвиглядною. В Академії закладено Комісію складання археологічних map України. Почалася потім і праця археологічна в терені та спроби опрацювання археологічних матеріалів, зосереджених в кабінеті ім. Хв. Вовка, що мав стати осередком антропологічних студій. Родина Симеренка, Василя Федоровича, відступила велику частину свого будинку на Трьохсвятительській вулиці, і ми з О. Алешко та А. Носовим почали там упорядковувати матеріали Київського Наукового Товариства. Навіть заходилися видати збірник — перше видання цього Кабінету, присвячене пам'яті Хв. Вовка. Розібрали теми статтів. Носов мав писати про Вовка як антрополога, Алешо — як етнографа, а я взявся за тему про Хв. Вовка як передісторика. Обіцяли статті В. Е. Козловська — про Сушківське Трипільської доби селище, а В. Клінгер дав статтю про гадюк в українському фольклорі. Я заходився коло стягання матеріалів з Мізина, що переховувались доти в Київському Науковому Товаристві. Перевіз їх на Трьохсвятительську, умостилиши в невеличкій кімнаті на другому поверсі. Передав я туди з своего мешкання у Києві привезені з Кононівки матеріали антропологічні (кістки з розкопів у Кононівці — Вошивої могили та ще іншої, що стояла на межі нашої землі з Терпінською, селянською). Були ще кості (головні черепи) з моїх розкопів ще перед революцією в с. Федюківці, в маєтку Яневського. Багатенько зібралося в мене і матеріялу етнографічного — музичні інструменти, дерев'я-

ний та скляний посуд український („Михайлики”, ложки різні та скляні штофи), було трохи зброї та церковної, дерев’яної утварі, але найбільше було все таки археологічного матеріалу: Мізинська неолітична кераміка та крем’янє знаряддя відтіля ж. Посуд і кістки з моїх давніх розкопів у Перешорах (скорчені пофарбовані кістяки) та багато різних збірок з дюн в околицях Києва.

Коли вже не тільки потепліло, а й висохло, задумав Макаренко дослідити місце колишніх розкопів палеолітичних на Кирилівській вулиці, проваджених давно Хвойком. Справа в тому, що навесні, коли досить гвалтовно почали тануті сніги, величенька копанка, з якої брали глину для цегельні в садибі Зівала, здається, переповнилась водою так, що та вода промила собі хід у греблі, що відділяла копанку від долини Дніпрової. Виявилося, що там у верствованому намулі вимило водою великі kostomахи мамутів і багато дрібніших кісток. Ходив я туди, розглядав усе і в місці розмиву, і в околиці ближчій, і переконався, що варто все переслідити. Мені здається, що селище палеолітичне не цілком було використане, що, можливо, воно, понад Дніпром розташоване було і вище, і нижче того місця, де копав Хвойко чи де він властиво збирав палеолітичної доби матеріали, коли вибирали глину для цегельні.

Копали у мене хлопці, гімназисти з Першої української гімназії, а за старшого був чудесний хлопець, галичанин, сирота, що його в 1914 році з родиною вивезли з Галичини — Василь Кріль. У тому місці, де вода прорвала

греблю, знайшлося при копанні багатенько ма-
мутових кісток, але то вже, видно, не було се-
лище, а місце, куди скочувалися чи зсувалися
кістки з селища, що було розташоване вище
на березі. Багатенько ці досліди забрали часу,
але нічого путнього з них встановити не по-
щастило. Кісток “*in situ*” не знайшли ми ніде.

ЗУСТРІЧІ З МИТРОПОЛІТОМ АНДРЕЄМ

Митрополит Андрей належав до числа тих небагатьох галичан, що для імен їхніх не існувало жодних кордонів, навіть надзбручанського. Ale переїхати Збруч судилося йому не по власній добрій волі. Російський царський уряд вивіз його з Галичини в глибину імперії як тільки російське військо 1914 року обсадило Львів. Тільки навесні 1917 року, незабаром після вибуху, як тоді говорилося, «великої і безкровної революції», в перші весняні дні і в природі, і в серцях уже «горожан», а не підданих, завітав Митрополит і до революційної столиці Петрограду, звільнившись із свого, будь-що-будь, але почесного заслання. Перший в петроградській українській колонії вістку про це дістав небіжчик Олександер Лотоцький, який сам, здається, немало рук прикладав до того, щоб прискорити визволення Митрополита.

Перше спіткання відбулося на залізничному двірці в гостинному покої для високих приїзджих, де зібралися представники численних українських організацій. Змучений недугою, а до того ще й далекою подорожжю, Митрополит декількома теплими словами подякував в особі О. Лотоцького присутнім за висловлене ним слово співчуття та радости його бачити, і запросив присутніх завітати до його помешкання, віддане йому до розпорядження вищою владою католицької церкви в столиці. Багато зібралося в призначений день і старших, і молодших, щоб у менш урочистій, але зате більше приязній атмосфері привітати дорогоого

гостя. Різне по своєму соціальному складові українське громадянство революційної столиці, зібране в величезній залі в очікуванні виходу Митрополита, одноголосно просило О. Лотоцького обняти керування цією урочистістю і додало йому в помічники популярного в колонії молодого вченого історика мистецтва — Костя Шероцького, довіряючи їм цілковито в тому, що вони зуміють достойного гостя відповідно привітати і відповідними розмовами розважити; обидва ж бо вони були до цього якнайкраще підготовлені, як духом і освітою, так і своїм походженням: обидва були поповичі.

Для більшості присутніх зустріч з високим достойником Церкви, та ще й незнайомої, католицької, представлялося сиравою далеко не простою. Непростою, як видно, була вона і для наших обрачів. Коли розчинилися двері з сусіднього покою і в них з'явилася величеська постать Митрополита — всі присутні встали. Першим підійшов до Митрополита О. Лотоцький, а за ним Кость Шероцький. І той і другий, хоч і були середнього чоловічого росту, видалися поруч Митрополита якимись хлопчаками. Зблизилися, схилили з пошаною голови і на хвилинку завмерли. Митрополит простяг близьчому руку і враз відтягнув її з зусиллям назад і вгору, майже до своїх грудей. Видно було збентежену постать Лотоцького, який тієї руки поцілувати не встиг. Таке саме трапилося і з К. Шероцьким, з тією лише відміною, що хоч він був івищий ростом, але значно деликатнішої будови, і визволити свою руку після дружнього стискання руки Шероцького Митрополитові далося з меншим зусиллям, як

у попередньому випадкові. Видно було із зніяковілих облич наших обранців, що іспиту вони, — на їхнє глибоке переконання, — не витримали. Єдина для них була потіха, що й ніхто інший на їхньому місці не знав би, що його робити в такій ситуації. Взагалі далекі від обрядовости католицької Церкви, тільки з різних оповідань та газет чувши, що Папу цінують у пантофлю, а Кардинала в перстень, але й поняття не мали, що робити при зустрічі з Митрополитом. Цілуючи своїх архиєреїв у руку, наші й тут думали, що це буде найвідповідніше, ну, а як воно треба було зробити тоді, того я й досі не знаю.

Атмосфера за хвилину цілковито змінилася. Всі, хоч і співчуваючи Лотоцькому і Шероцькому в їхній невдачі, самі розпружилися. Більшість молоді не могла стримати усмішки на устах, всі наблизилися до Митрополита і байдоро та весело почали з ним, як з простим, розмову. Намічений урочистий ритуал лішов шкіреберть, а вив'язалася щира розмова між дітьми одної Батьківщини, що хоч далекі географічно між собою, і що хоч як різні культурою та культурністю, все ж таки знайшли багато чого цікавого оповісти собі і про важке минуле, і про розбухлу дійсність, і про цікаве, захоплююче майбутнє...

Коли наша армія восени 1920 року перейшла Збруч, творячи праве крило спільногого з Польщею фронту, положення і армії, і уряду стало дуже і дуже важким. Наростало в наших колах певне обурення на Польщу, яка вперто стояла на своїй позиції супроти Галичини і

ніяк ні в чому, навіть в останню хвилину, не хотіла поступитись. З другого боку, галицьке суспільство в масі своїй було до нас не менш вороже, ніж до Польщі. Не розуміло воно того, та й важко їому було зрозуміти суть нашої угоди з Польщею. Вулиця завжди все спрошує. „Зрада”, „запроданство”, „купили”, „продали” — ось терміни, якими оперувала тоді галицька вулиця супроти нас. А що нам ішло про те, щоб якнайдовше утримати при житті Українську Народну Республіку — власну державу, — заманіфестувати світові про що саме йде боротьба, і чого нація прагне, як найвищої мети, — про те ні з ким було говорити. А в нашій же армії було багато галичан, і розпорошених в різних частинах між падишів'янцями, і згуртованих у більші відділи, де творили вони, як от, наприклад, у Херсонській дивізії, здається, більшість її бойового складу.

Інтернування окремих груп вояків бувшої галицької армії в Домбю, каламутило спокій наших вояків, а ще гірше відбивалися на них настрої галицького села. Тривога охопила і уряд, і самого Петлюру. Дійшло до того, що в Раді Міністрів Ніковський підняв питання про перегляд нашого ставлення до Польщі. Звичайно, про якусь окрему дорогу від Польщі тоді було тоді говорити, але терпіти ставлення галичан мовчки, — просто не було сили. І сталося так, що тодішній прем'єр, В. Прокопович, відрядив мене до Львова, щоб, побувавши в чільніших громадян, порадитись про стан справи та їх поінформувати про наші думки і настрої. Видно треба було Раді Міністрів з одного боку якогось конкретного матеріялу, а з

другого боку — вияснити свою позицію перед чільнішими галицькими людьми і шукати в них на Галичині моральної підтримки, або хоч толеранції.

Багатьох людей я у Львові побачив, деято з них мене далі сіней не пустив; з багатьма я радився, і якось виходило так, що всі майже скерували мене до Митрополита Андрея, як до того, хто внесе і ясну думку, і спокій в розколихане й вороже до нас, розбите на різні відлами, галицьке суспільство. Та й він тільки один в силі зібрали на нараду тих людей, що вже так розсварилися між собою, що й не здібні на спокійне фанування ні свого розуму, ні, тим більше, почуття. Знайшлося серед львов'ян двоє, які близько взяли собі до серця нашу біду. Були це М. Кордуба і Н..., що завдяки їхнім старанням дійшло до того, що одного вечора закликав мене до себе Митрополит Андрей.

Уже добре смеркалось, як я дійшов до св. Юра і в митрополичій палаті, здавалося мені, далекій від тривог світу, розшукав петрібні двері та разомовився з якоюсь духовною особою, мабуть келейником, що сиділа в невеличкім покої. Як виходило з розмови, він знов, що я маю прийти, і чекав на мене. Провівши мене до сусідньої кімнати, залишив на хвилину самого. А незабаром почулися за дверима важкі й дуже повільні кроки; двері розчинились, і в кімнату просунулась знайома, але вже трохи згорблена постать. Привітались і сіли один проти одного коло круглого столу. Пригадав я Митрополитові, що вже бачив його у Петрограді. Видно згадка про весну 1917 року приемна була Владиці. Жвавіше засвітилися очі під

сивими бровами, і перебігаючи думкою всі по-дії від того часу, коротко запитував про деякі моменти, наче бажаючи почути іншу про них, ніж досі чув, думку, або з'ясувати собі якісь подробиці. Оповідав я довгенько, але все це були короткі, по можливості конкретні відповіді на конкретно ставлені питання. Десь на початку нашої бесіди до кімнати навернувся келейник, тихо поставив на столі величезну, відчинену вже пляшку з одним келихом, і так само тихо вийшов. Митрополит, наливши мені в келих солодкого і міцного, як виявилося, меду, притрощував мене пити. Я пив потроху, смакуючи, слухав його і відповідав йому. Приятелі, видно, розповіли докладно все, з чим я і по що приїхав, а Митрополит, видно, близько взяв до серця справу, передумав її, обміркував і нарешті оповів, що і як він думає чинити. Скличе чільніших людей і хай тут, у нього в кімнаті, вислухають мене та висловлять свої думки: й жалі. ІЧо з того буде — те й буде... Але хай люди виговоряться, а з того видно буде, чим Львів діше. Може воно й придастся. А головне те, щоб люди бачили і знали, що й розійшовшись, і на протилежних навіть, позиціях перебуваючи, чесно, по-людськи воїн до себе ставляться і спільною справою болють.

Коли я встав, умовляючись щодо майбутньої зустрічі з львов'янами, підвівся з великим зусиллям і Владика. Доброзичливість світилася йому і з очей, і з усього обличчя. Наче б на знак своєї зичливості, попрощавшись і пропускаючи мене в двері, притис злегка могутньою рукою мені плече. Якесь тепло і бадьорість відчув я після такого прощання, коли опинився

шадворі і темними вулицями простував до Народної Гостинниці.

Умовленого, здається, третього дня, так само ввечорі, зібралося у Митрополита з десяток люду. Хто саме був — тепер уже сказати не можу. Скликав їх, певне по умові з нашими двома приятелями, Митрополит, але чим він при цьому керувався — важко сказати. Коротко привітавши присутніх, і наче б для годиться, оповівши про ціль зібрання, дав мені першому слово. Так само коротко, конспективно представив я зібраним ситуацію, в якій опинився невеличкий уламок нашого народу, що не склав ще зброї і далі, до кінця, хоче провадити боротьбу за державне існування нашої нації. Оптимізму великого я не розводив, старався перед старшими людьми говорити не до чуття їхнього, а до розуму, і пробував переконати присутніх, що ми робимо те, що мусимо робити, і робити будемо до кінця. Від них же ждемо тільки розуміння нас, і хоч у якісь малій мірі облегчення нашого морального становища, спроби створити на Галичині більш сприятливу для нас атмосферу, спробу притишити, загальмувати ворожі нашій справі настрої, що на очах розкладають нашу армію.

Чи то, може, тон моєї промови, чи сама гострота згадуваних фактів, як от хоч би й відхід, під час самих завзятих боїв з правого крила нашої армії, численної галицької групи, що входила в склад Херсонської дивізії, з генералом Краусом на чолі, яка подалася через Карпати до Чехословаччини, але дехто з присутніх уже під час неї виказував ознаки денервування. Коли я скінчив, майже всі забирали сло-

во. Більшість, видно, розуміла нас. Багато з промовців висловлювали різні проекти про якусь промадську акцію, яка б внесла дух примирення, дух розуміння, але з цього однородного хору дисонансом різким і бурхливим пробреніли виступи двох поважних віком, але зарадто молодих темпераментом, видатних громадян. Були ще промови В. Студинського та Щурата. Чия з них була більш насычена жовчею, а чия менше — вже не пам'ятаю.

Митрополит не переривав їх, а тільки морщив злєтка чоло. Коли ж усі висловилися, почав говорити і Митрополит. Мова Митрополита, як і його писання, була якась дуже проста. Це не була мова типового представника галицької інтелігенції, — суміш чужоземних слів латинського, пімечицького та польського походження. Була це швидше мова галицького селянина, хоч сама вимова видавалась мені якоюсь чужкою. Було з неї чути, що якась інша або й інші мови були частіше вживані устами промовця. Здавалося, що промовець інколи вишукує потрібне слово і тому то говорить так повільно і так поважно. Відповідаючи Студинському та Щуратові, Митрополит менш дбайливо вищукував і слів і цілих виразів, і відповідь сама набрала фарби та гостроти. Певне, ніхто з наших присутніх там приятелів не сказав би краще. За зміст їхніх слів не зробив їм Владика Андрей жодної завваги, але за тон і за вирази — просто таки по-батьківськи провчив. Хтось із них ужив виразу „зрада”, характеризуючи Варшавську угоду. І от за цю „зраду” дістали промовці. Наука ця зводилася до того, що не про минуле треба згадувати, а про май-

бутнє, коли тепер щось будувати збираєшся. Витикати один одному зроблені в минулому прикрості, це значить, не хотіти зараз помиритися. А чи не було з боку галицького супільства зробленю кроків, які з більшим правом могли б наддніпрянці такими ж термінами означати? Подібний запит з наведенням фактів — порозуміння з Денікіним, потім з червоними, а потім перехід на бік польсько-українського фронту. На все це в ті часи міг відважитись тільки той, хто чув себе ні в якій мірі ув'язненим і не відповідальним за все те зло, що роз'єднало наддніпрянську політику з наддністрянською; за все те, що спричинилося до існування у відповідальний час і двох урядів, і двох головних командувань.

Події далі пішли своїм шляхом. Але згадка про цю нараду, яка, зрештою, може й не могла в тому ході подій нічого заважити, назавжди залишилася в моїй голові і в головах тих, кому я про неї по повороті до Тарнова звітував. Образ Митрополита Андрея, що в страшні часи нашої визвольної боротьби молився за Україну і болів за неї душою, завжди стояв і стоятиме в нашій уяві понад партійними, понад культурними та, певне, і понад обрядовими різницями, яких ми в ту добу не перебороли, і з різнородних, а часто й ворожих між собою частин не спромоглися в той час створити соборну і самостійну націю.

ПОДОРОЖ НА КРИМ 1920 РОКУ

Восени 1920 року, коли фронт наш, що йшов на південь, від Львова аж до румунського кордону, якийсь час стояв на одному місці і нічого ще не віщувало нам такого сумного кіння, як це показала вже пізня осінь, до штабу нашого командування приїхав з Криму від Врангеля полк. Нога, з легітимаціями підписаними, як годиться, командою армії Врангеля. Я не пам'ятаю вже, хто там був підписаний, від якої саме особи, чи з ініціативи якої особи він до нас приїхав, але факт той, що прийнято його було як офіційного представника, що, як то ми з польська тоді казали, «уме сен вилегітимоваць». Приїхав він до нас тому, щоб ініціативою з боку «Командования Вооруженных Сил Юга России» усважити ті ворожі наставлення, що запанувала межі двома арміями після смутної пам'яті осені 1919 року, коли біло-московська війська так ганебно викинули нас із Києва, поріжливши нас з галичанами і, нарешті, самі вже хитаючись, загнали нас у трикутник смерті під Любарром.

Довго цей полковник венчався і в штабі командарма, і в штабі Головного Отамана в Хриплині, аж поки, чи то обставини того вимагали, чи то, може, таки сам він чимсь так упливув, наш уряд вирішив послати на Крим, як відповідь на їхню гречність, свою делегацію.

Уряд наш, головно військовий, дуже хотів, щоб досягнути врешті якогось порозуміння з Врангелем, бо, поперше цього вима-

гала стратегія, коли йде війна проти спільного ворога — червоної Москви, а подруге, що вже занадто багато приходило «прелестных» листів та чуток про симпатії оточення Врангеля до українців, про „українізацію” армії та про наших людей на високих посадах там. Не мало, мабуть, в цьому напрямі зробив і сам полк. Нога, щоб і в словах і в ділах нашого військового командування почулися прихильні до порозуміння натяки.

Наш цивільний уряд, даючи згоду військовим на відрядження на Крим делегації, зажадав, щоб у склад її було введено особу, що хоч трохи орієнтується в громадсько-політичних справах, і щоб якось по можливості певніші відомості привезти з Криму про те, що там робиться. Вибір випав на мене. Прем'єр Прокопович сповістив мене про це, і я з Тарнова, не гаючись довго, приїхав до Хриплина, де був тоді штаб Головного Отамана.

Такий вибір спричинила, мабуть, моя участь свого часу в переговорах Київського міського самоурядування з керівниками двох збройних сил, що ввійшли у Київ восени 1920 року, в ту ж саму ніч із двох боків: з заходу — приналежніх до наддніпрянсько-галицьких, тобто Директорії УНР, а з південного сходу — приналежніх до армії ген. Денікіна, так зв. «Командования Вооруженных сил Юга России». Як учасник цих переговорів, і як очевидець того всього, що відбулося впродовж тієї пам’ятної однієї доби, що мала таке вирішальне значення для всього пізнішого розвитку історичних подій, мусів би я, на думку київського організованого громадянства, відбути подорож до

нашого уряду в Кам'янець-Подільський і повернувшись назад до Києва з інформаціями про пляни уряду в зв'язку з київською трагедією. Цю подорож я відбув у перших днях окупації Києва Доброармією. Повернувшись назад я за якихось, може, два тижні, у всякому разі так швидко, що за цей час передові сили Доброармії просунулися тільки до Попельні.

Одною з головних директив для нас киян було — зв'язатись якось з керівними колами Донського та Кубанського військ і спробувати вплинути на їх покірливе, на думку Директорії, ставлення до всеросійської реакції, що гряде з Доброармією і несе загладу спочатку українським революційним надбанням, а пізніше принесе її і Донові і Кубані.

У вирішенні постановою Київського Громадського Комітету подорож на Дон і Кубань, виrushив я по своєму повороті із Кам'янця-Подільського за яких два три тижні. Цю подорож відбув я разом з О. Хомичем Саликовським, що довший час перед революцією жив у Ростові на Дону, редактуючи пропресивну тамошню газету «Приазовский край».

Отже, коли Уряд Директорії, чи властиво головне командування у серпні 1920 р. стало перед потребою послати делегацію до «Командования Вооруженных сил Юга России», на чолі якого тоді вже стояв ген. Врангель, а не ген. Денікін, приділили і мене до складу цієї делегації, як людину більш-менш компетентну в козацких питаннях та питанні Доброармії. Обговоривши справу з Прем'єром і з Головним Отаманом і одержавши певні поради щодо своєї поведінки і до завдання самої поїздки, я

мусів ще їхати до Штабу Армії, щоб там добути собі такі самі уповноваження від армії, які вже отримали наші члени делегації, що вийшли до Криму через Румунію, де мусіли декілька днів перебути і почекати мене. Отримавши легітимації на ім'я сотника артилерії, вернувся я в Хриплин, дістав від начальника отаманської охорони новеньку військову одежду, закупив що потрібно було в Станиславові і, нарешті, цілком забезпечившись ріжними „перепустками” та грішми з міністерства фінансів, поїхав через Чернівці до Букарешту. Там затримала мене кілька днів неприємна біганина по різних „сігуранцах” і з тижневим запізненням я, нарешті, добрався до Галацу, де вже наша делегація, очолена Литвиненком та в складі полк. Крата, хор. Роменського, та Івана Блудимка, чекала на мене і на великий пароплав «Саратов», що мав нас вивезти з Рені до Севастополя. Я щасливо попав до наших в готель тоді, коли полк. Ноги, що їхав разом з ними, не було в них.

Коли з'явився полк. Нога, то ми вже добре познайомились між собою і швидко зійшлися думками на конкретній справі, яку і вони, і я, цілком самостійно, не змовляючись, намітили раніше.

Зі споминів М. Садовського я знав про те, що могила Мазепи має бути десь в Галаці, у якійсь церкві. Дебре я того не пам'тав, тож треба було, очевидно, обійти всі тутешні церкви, оглянути їх докладно і розпитатися в людей. Виявилося, що наші делегати вже в цьому напрямку дещо зробили за часового

перебування тут. Їм пощастило познайомитися випадково з учителем історії гімназії і при його допомозі розпитатися про це у старожилів. Виявилося, що ніхто могили Мазепи не знає, не бачив і не чув. Висловлювалися навіть думки, що її тут ніколи й не було та що її, мабуть, треба шукати в Яссах

Коли ж на другий день прийшов полк. Но-га, то виявилося, що я приїхав дуже щасливо, бо якраз на другий день вранці відходив з Галацу пароплав, що мав нас відвезти до Рені.

За цілий день перебування в Галаці я побачив багато нового для себе у цім характер-нім балканськім місті. Життя міста було цілком відмінне від того, яке ми звикли бачити і в нас дома, і в цілій Європі. Життя людей тут проводилося на вулиці. Цілком так, як у схід-ніх містах: коло кожної каварні сила людей на вулиці, а в каварні — господар і прислуго. На вулиці коло кожної каварні ресторану повсяк-часно натовп людей, як на базарі. За їжою та питтям цей натовп ледачого люду веде свої балачки та якісь незрозумілі сторонньому гля-дачеві справи. Малоазійські обличчя, турецькі фрески, турецька мовачується майже скрізь; на всьому видко сліди довголітнього впливу, якого не стерти так швидко європейській куль-турі. Хоч яке невеличке це місто, але чимось незбагненим нагадувало воно мені добре зна-йому ще з дитинства Одесу. І часто потім, на поворотному шляху, і в Констанці, і в Букарешті передо мною маяли образи далекої Одеси. Цікаво, що ні Севастополь, ні Ялта, хоч як там багато східного елементу в людності і в архітектурі, ніколи не викликали у мене по-

рівняння ні з Одесою ні з малими й великими містами Румунії...

Пароплав, що віз нас, було це звичайне буксирне судно, яке, взявши нас на себе, почало плавбу по широкій та могутній ріці зв'язуючись товстезними линвами з величезними берлинами, повними врангелівських майбутніх вояків. Справа в тому, що під час розгрому Доброармії червоними пізньої осені 1919 року, попали на польську та румунську територію величенькі її частини і тепер, з наказу Антанти, вони скерувалися до Галацу, а відтіля вже водою з пересідкою в Рені на великі морські пароплави, були одвоожувані на Крим під команду Врангеля. Були це в основному останки частин Бредоєва, які воювали проти нас, і з якими потім, як інтернованими, прийшлося нам зустрічатися всюди на станціях Галичини, а найбільше в Станиславові, де вони простоювали днями й тижнями, просуваючись повільно грузовими потягами з таборів інтернованих у західній та південній Польщі до Румунії. На всіх цих берлинах, що підчепилися до нашого судна в Галаці і здовж по дорозі, де вони стояли прив'язані до берега, було багато чоловіків, жінок і дітей. Чи по власному проханні, чи то з ласки команди пароплаву, але дуже швидко на палубі та в деяких каютах пароплаву набралося декілька десятків офіцерських дам з малими дітьми. Жаль було дивитися на цих обідраних, обшарпаних пань та панн, здебільшого жінок, сестер та дочок близкучих колись гвардійських офіцерів, які з неприхованою радістю та насолодою розташувалися — після брудних таборів, поїздів та берлин —

на чистенькому пароплаві. На моє здивування я побачив між ними добре знайому ще з петербурзьких студентських часів землячку, Лену Родзянко. Хоч вона ніколи не була свідомою українкою, але вистачало того, що землячка з Хорольського повіту, і це завжди давало нам теми для спільних розмов у Петербурзі, коли ми з нею здібалися в культурному гуртку так зв. „Ермітажників”. Виявилось, що вона втекла з Києва разом з недобитками Добрармії, і взяла з собою малого хлопчика — сина князя Урусова, років 7-8. Батьків цього хлопчика забили ще в революцію, а вона із ним, сиротою, тікала світ-заочі з Києва, щоб ще раз не переживати страхіття... Через теї познайомилися ми всі ще з декількома панями, які, очевидно з цікавості до самого факту нашої подорожі в Крим, хотіли з нами розговоритись. Серед офіцерів знайшloся декілька знайомих нашого полковника Кратат, які з нагоди зустрічі, або швидше, може, з нагоди захисної каюти на пароплаві, влаштували досить солідні «возліяння».

Вийджаючи з Хриплина я дістав був від наших вояків пораду, щоб використати спільну з полковником Кратом подорож для того, щоб хоч трохи набути від його воєнної виправки. Отже при зустрічі в Галацу я переказав полковникові ці поради і просив його зробити що дається в цій справі. Він охоче погодився і з того ж самого дня взявся до цього, не марнуючи найменшої нагоди. Він так просяк в'язним на себе обов'язком, що навіть дав мені свої давні остроги, бо вони щаще дзвеніли, як ті, що мені видали в Хриплині. Учив мене, як ходити, як на місці обертатись, щоб в остро-

гах не заплутатись. То йшов він мені на зустріч як генерал, то як полковник, то як „нижчий чин” і я мусів досконало все вивчати, як мені в кожному окремому випадку поводитись. Наука була така ретельна, що за недовгий час я вже знатув мелодії всіх команд, передаваних в російській армії сурмачами, і всі слова до цих мелодій, яких, очевидно, друкувати аж ніяк не годиться. Вивчив я навіть ритми всіх барабанних „мелодій”, також з відповідними до них словами. Отож у розмовах з сопутниками та в „муштрі” на одинці з полк. Кратом, у нашій каюті, доїхали ми, нарешті, до Рені. Тут ми вже не висідали на берег, а просто зі свого пароплава перейшли канатним трапом на великий пароплав «Саратов». Пароплав наш скерувався просто на Ялту, де він мав висадити всіх «бредовців». Там мусіли висісти і ми.

Поки полк. Нога шукав засобів, щоб добрatisя нам до Севастополя, ми, не без його допомоги, розшукали декого з українців, про яких дехто із нас знатув, що вони десь у Ялті перебувають. Я мав доручення від Прокоповича, на випадок перебування в Ялті, розшукати відомого в Ялті українця-педагога, Горянського, колишнього студента Київської Духовної Академії, спорідненого з родиною Дурдуківських, а також розшукати й ученицю Прокоповича з гімназії Жекуліної в Києві, панну Полторацьку, яка, хвора на туберкульозу, віддавна проживала в Ялтинській санаторії. Пробули ми в Ялті цілу добу і за цей час вдалося мені розшукати обох.

Від Горянського ми довідалися про настрої українського громадянства в Криму, про

його страхі та сподівання, як і про те, хто з чільних осіб якої орієнтації тримається, що нам, звичайно, придалося у підготові до Севастополя. Від нього ж дістали ми пораду, якщо б нам вистачило часу, відвідати місце вічного спочинку Степана Руданського. Встиг я і Польторацьку відвідати, чим велику їй радість справив, вже, може, й останню... Важке враження залишилось у мене від цієї зустрічі.

Молода гарна дівчина, червона від гарячкі і нервового збудження від несподіваних гостей і вістей, вже не підводилася із ліжка, навіть голови підвести вине не мала сили. Подушка заплямлена кров'ю, така ж поплямлена кров'ю в руках хустка, і радісне-радісне обличчя з сяючими очима і віяниною посмішкою на устах. З тими враженнями від живої ще пішов я на цвинтар, до нашого славного Небіжчика. Там були й решта наших з Горянським. Сиділи мовчки, то висловлювали задріст небіжчикові, що серед такої краси на високому горбі, з широким обрієм моря, під кипарисами, знайшов собі вічний спочинок. З кладовища пішли до Горянського, щоб раніше лягти та раніше на другий день встати і не спізнатись на макенький катер, що мав нас забрати до Севастополя.

Погода випала вітряна, суденце трималося берега, і не так його кидало на хвилях, як неприємно якось сіпало. Хвороби від такого сіпання, здається, не буває, але неприємно було, і то вельми. Я весь час стояв на правому борті і пізнавав, чи намагався піznати ті місця, які я юнаком ще пішки проходив, мандруючи з Севастополя до Гурзуфу і назад. Від Балаклави

місця були мені не знайомі, та й не цікаві. Ця частина Криму не гориста, хоч досить, правда, високе плато. Тільки в'їжджаючи в Севастопольську бухту, знову розбудилася моя цікавість, бож праворуч — старий Херсонес, місцями розкопаний, де з землі видно якісь рештки руїн, а просто й ліворуч, то даліко, то близько берега з кручами або піщаними кучугурами скрізь, куди не глянь — буй та лихтарні на них, що вночі показують суднам дорогу.

Полк. Нога, як було видно, телефонічно зносився з Севастополем, але нам про це нічого не говорив, і ми, звичайно, його про це не питали. Коли ж катер причалив і всі пасажири вийшли на берег, вийшли і ми. І тут то й з'ясувалося, що не все іде так, як того сподівався полк. Нога. Він уже тим був стурбований, що ніхто не вийшов нас зустрічати. Куєсь бігав часто, мабуть, до телефону, а нарешті поинтересив нас не турбуватися і почекати трохи, бо він мусить поговорити в справі нашого приміщення. Врешті з'явився він, і трьома візниками повіз нас до готелю, де влаштував старших — нас троє, — показуючи якісь папери, а двох хорунжих — повів на реквіроване приміщення в якогось лікаря. Після цього знову прийшов до нас і, здалека дуже починаючи, роз'яснив нам багато чого такого, про що ми й не догадувались.

Виявилося, що в час його відсутності зайшли поважні зміни в констеляції політичних впливів в оточенні Врангеля. Виявилося, що його поїздка до нас сталася під впливом ген. Слащова. Це його оцінка політичного і стра-

тегічного становища «Командовання Вооружон-
них сил Юга Росії» спричинила поїздку полк.
Ноги до нашої Армії. Здається, що серед тих
сил, які творили оточення Слащова, Нога грав
не останню роля. Тепер же, як виявилося, Сла-
щов уже не тільки „не у дел”, а вже й „в опа-
ле”. Видно було, що від усього цього було
полк. Нозі дуже неприємно, і ми почували се-
бе ніяково. Оцінивши ситуацію простим спосо-
бом, а саме, що полк. Нозі більш неприємно,
ніж нам, я почав заспокоювати його, що, мов-
ляв, якось то буде і що, очевидно, такі часи й
такі обставини тепер, що люди роблять часто
таке, що за хвилину каються. Це й Ногу пере-
ставило на оптимістичний лад і ми вже спільно,
як одна сторона, почали гадати, що і як далі
буде. Нога певен був, що його поїздка не бу-
ла вже таким необдуманим кроком з боку прав-
лячих сфер, і що, коли Слащов і не „у дел”, то
справа від цього не може багато змінитися.
На тому й вирішено було не хвилюватися нам
усім, а терпеливо чекати, що буде далі. Відпо-
чили ми, а потім, узятими наших хорунжих, по-
ходили трохи по місті, посиділи на лавочках у
якомусь мізерному сквері чи парку, а пізніше,
повечерявши, розгойшлися по своїх помешкан-
нях з тим, „що було, те бачили, а що буде —
 побачимо”.

На другий день, десь перед полуднем, пі-
шли до штабу, щоб представитися ген. Кірію
— генерал-квартирмайстеру — особі, тоді ду-
же впливовій у Севастополі. Генерала Кірія на-
ші полковники знали. Він, як вони оповідали,
був спочатку революції, в нашій армії. Був,

навіть, якийсь час начальником штабу, чи не Слобідського Коша, що під отамануванням С. Петлюри обороняв підступ до Києва на Лівобережі в харківському напрямку. Потім десь він зник, але куди і як, — вони цього чи не пригадували, чи просто не знали. Хтось із полковників тільки згадав про ті чутки, які ходили у зв'язку з його відходом. Говорилося, що він не хотів служити в нашій армії тому, що „Центральна Рада забрала в нього дідівську землю”. Він був з Чернігівчиною, десь з-під Ніжина, козак, і мав 50 - 60 десятин землі, з утратою яких не міг ніяк примиритись. Що з ним було після того — ніхто не знов, як не знов також ніхто з них відколи він зв'язався з Добрармією.

Дорогою до штабу, як і напередодні, коли ми ходили по місті, почував я себе весь час ніяково. Людність місцева поглядала на нас з таким активним здивуванням, що я, непризви- чаєний бути дивовищем,увесь час оглядав себе і моїх товаришів, не розуміючи причини. Все мені здавалося, що щось у нас не в порядку з нашим виглядом. Більше всього я, звичайно, боявся за себе, думалося, що всім видно, що я не вояк, а переодягнений „цивілятка”. Я все тримався біля полк. Кратко, щоб той мені підказував, як мені поводитися з старшими воєнними чинами, бо чомусь вони ці „отлічія” не трималися мені в голові. Солдатів від офіцерів — я легко відріжняв, але от розібратися в офіцерських чинах, було мені дуже важко. Крат заспокоював мене, дораджуючи бути уважним і реагувати лише на стрічних генералів, а на полковників жодної уваги не звертати. І

дійсно, більшість старшин були полковники, і якщо б на всіх реагувати, то прийшлося б увесь час без перерви козиряти на всі боки. А генералів не так то й багато зустрічали ми. Але, збичайно, причина була не в якихось браках наших уніформ, а в самій уніформі. Різних уніформ севастопольцям довелося бачити, але тільки не української. На мою думку, наша уніформа не була якоюсь дивовижною. Я б сказав, що була вона досить гарною, а головне, що всі ми мали чову, чистечку, захищеного кольору, уніформу, чого не можна було сказати про Доброармію. Дивували, може, стрічних кольорові нашивки на комірі, тризуби на рукавах та на картузах, окремі для кожного роду зброї. Піхотинці мали сині, кільютчики — жовті, а я, як артилерист, — червоні. Тільки полковник Крат мав зовсім індивідуальну одяжу: темносирий, майже чорні штани зі срібними тонкими лампасами, якийсь менш кольоровий китель та смушеву шапку з срібним перехресям на невеличкому шлику, а при боці мав шаблю кавказьку. Всі інші носили на поясі короткі плесковаті багнети.

Нарешті я звик до цікавости прохожих, заспокоївся і приймав це як належне. Полковник Нога, видно, також заспокоївся. Перед нашою візитою, мабуть, побував десь і дістав заспокійливі відомості.

Ген. Кірій прийняв нас дуже прихильно, але сісти не просив, а відвів нас у далекий куток величезної кімнати, де було декілька старшин, що щось розглядали на великій малі, розложеній на великому столі посеред кімнати, попросив вибачення, бо він дуже зайнятий, запитав

як нам наші мешкання подобались, чи чисто, чи спокійно, порадив не турбуватись, а спокійно жити та розглядати місто, бо тут певне і знайомих у нас не одна родина знайдеться. Порадив харчуватися у їdalні, яку провадить відома харківсько-полтавська родина Котляревських. їdalнія відчинена цілий день до пізна, отже все, що нам треба, там ми знайдемо, бо він уже просив пань потурбуватися за нас, а полк. Ногу попросив повести нас туди і познайомити з панями. Сказав нам, що полк. Нога й надалі буде нами опікуватися і про все, що треба, буде нас повідомляти. На тому візита наша закінчилася...

Ген. Кірій мав рацію, щодо знайомих. В їdalні нас прийняли як дорогих гостей. Обслуга складалася із двох молодих пань і їхньої матері, старшої пані, що сиділа при касі. Познайомились ми, сіли за стіл, а старша із панн, прислуговуючи нам, весь час розпитувала нас про все і розповідала. Я думаю, що до якоїсь міри їхнім обов'язком було тут інформувати когось про тих людей, що у них харчувалися. Виявилося, що брат цієї панни, був секретарем у Кривошіїна, що був у Врангеля тоді прем'єр-міністром. Родина їх була споріднена з багатьма дворянськими родинами Полтавщини та Харківщини, а якщо не споріднені, то добре знайомі. Вони були, очевидно, в курсі всіх справ цих дворянських, колись певне козачих родин. Спільні знайомі, як виявилося, були в нас Леонтовичі, Устимовичі, знала вона колись і Старицьких: одним словом, знайшлося досить тем, на які вона дуже охоче і дуже багато оповідала. Зовнішньо була вона трохи

подібна сама до Старицьких, не так до Людмили, як до Оксани та Марії — велика на зріст, з нахилом до ограйності. Чи спільні знайомі, чи той факт, що я знову добре Полтавщину, чи може якісь спеціальні доручення десь згори, але до мене вона виявила підкresлену увагу. Дуже швидко довідався я, що їй подобається моя уніформа, що я подібний до Енвер-Паші, і врешті, днів через кілька, у вільні від праці години, вона взялася показувати мені Севастополь, море, а ще через декілька днів ми вже йшли на човні та купалися в морі.

Я не слідкував, на жаль, за місцевими газетами, але в котрійсь із них, а може й взагалі їх було небагато, була надрукована замітка про наш приїзд. Довідався я про це тому, що з Симферополя дістав два листи, один від акад. Вернацького, а другий від колеги по антропологічному семінарі Хв. Вовка у Петербурзі, А. З. Носова. В листах обидва просили мене, як буде змога, відвідати їх у Симферополі, де вони перебували на лікуванні, чи на відпочинку.

Першим у Севастополі розшукав нас Вячеслав Лашенко, якого знову я трохи з Києва. Це був брат Ростислава Митрофановича, Винниченкового приятеля та земляка з Елесаветграду. Вячеслав жив у Криму і з початків революції провадив тут якусь національну роботу. З приемністю довідався, що він переховав декілька чисел першої в Петербурзі української газети «Наше життя», що їй ми з п. П. Феденком видавали з перших же днів революції. Вони тут навіть видали окремими листівками дві наших (мою і Феденкову) популярних статті про федерацію та автономію. Пізніше познайо-

мився я з Чернишом — одним з найактивніших тут з-поміж українських громадсько-політичних діячів. Сам він був з Києва, як і чому сюди попав він, я не розпитував з делікатності, але по тому, як він ставився до УНР, видно було, що в його особі мали місце широго і активного приятеля. Від нього я багато довідався про стан української справи тут, про кількість наших прихильників і про їхню роботу в напрямку полагодження українсько - російських стосунків, кардинально попсованих та заогнених за часів Денікіна. Через нього познайомився я з Іваном Миколаєвичем Леонтовичем та з батьком нашими більш і менш впливовими громадськими діячами українського походження. Розшукали мене і декілька моїх товаришів по Київській гімназії, яких розбурхані хвили громадянської війни прибили до цієї далекої країни.

Розшукав мене Козачевський — за гімназійних часів російський соц-демократ, що пізніше все більше та більше відходив управо. Розшукав і Крижанівський — людина без жодних національних чи політичних симпатій, але людина, яка з усіма зналася. За гімназійних часів це був найменше скромних успіхів учень, але з найбільш бурхливою поведінкою. Розшукав мене, цілком не помітний у нашій класі, здається, без жодних аспірацій, поза особистою кар'єрою, — Коробченко, син київського кондитора, а тепер досить забезпечений тутошній дентист.

Від них дізнався багато я різних відомостей про колишніх товаришів по гімназії, з якими після закінчення середньої освіти ніколи

вже не зустрічався. Так само і про учителів, з яких декотрі користувались у свій час нашими учнівськими симпатіями. Цікавою і несподіваною новиною було для мене те, що досить близький мій товариш, Іван Богонкевич, родом з Ромна, син не дуже заможної дідички, що жила у Києві й утримувала студентську квартиру за столуванням своїх мешканців і сторонніх, їхніх знайомих. Мешкання Богонкевича було за часів революції 1905 року штабквартирою українських соц-демократів, бо у ній займали кімнати студенти — Міхура, Ремига, а часто бували там і Б. Матюшенко, Порш та інші. І от Іван Богонкевич, за часів денікінської окупації Полтавщини вступив до поліції і був у Роменському повіті поліційним приставом... Моїх колишніх товаришів штовхнуло побачитись зі мною, і всі вони розпитували мене про можливості дістати український пошпорт, щоб виїхати з Криму за кордон. Особливо докладно розпитував про такі можливості Козачевський, якому, зрештою, таки пощастило вийхати, бо я зустрічав його якось у Парижі, перебуваючи там в 1926 - 1928 рр. Так само несподіванко були для мене візити мого давнього приятеля, ще з дитинства, Сашка Волошина, сина відомого українського громадського діяча, Олександра Федоровича, що працював в Ананіївськім земстві і був широко відомий як музичний етнограф, упорядчик декількох збірок пісень, відомих нам під прізвищем Олександра Федоровича. В кінці дев'яностих років його родина переїхала до Одеси, де він, здається, був якось пов'язаний з видавництвом і друкарнею Фесенка, а ще пізніше переїхав він до Ки-

єва, де я часто з його дітьми зустрічався, на-
віть за революції 1917 року. Сашка вони малим
ще віддали на виховання сестрі його мами, Оль-
ги Федоровни, уродженій Охрименко, — Маланії
Федоровні Охрименко, що учителювала в
Ананієві. Стара панна, вона випросила у Во-
лошиних дитину і виховувала як сина. Байду-
жа до національного питання, вона і його так
виховала. З ним я пізніше зустрічався інколи
по ріжких містах України, або тільки чув де-
що про нього. Він вибрав собі кар'єру ар-
тиста російського театру. Вув досить популярним конференсіє, декляматором і прибрав,
крім свого родинного прізвища Волошин, ще й
„вуличне” прізвище «Негритос», очевидно, да-
не йому кимось із приятелів за його справді
негритоські чи швидше просто негрські риси
обличчя.

Ото ж, якось днів через декілька нашого
перебування в Севастополі, коли життя наше
ввійшло вже в колію, і ми гуртом, після снідан-
ку чи обіду, ходили на прохід до якогось не-
величкого саду, підійшов до мене Сашко Во-
лошин. Після звичайного розпитування про не-
знані речі, запитав він мене, чи не згодився б
я відвідати відомого російського письменника,
Аркадія Оверченка, який живе тут, хворобою
прив’язаний до ліжка, і який хотів би зі мною
познайомитись та про деякі речі мене розпити-
ти. Я погодився і зразу ж умовився про місце
зустрічі з Сашком, щоб разом побувати в
Оверченка. Знайомство з Оверченком залиши-
лося у мене в пам’яті й досі, як одна з інтри-
гуючих подій.

У кімнаті на ліжку лежав чоловік якоїсь

чудної антропологічної будови обличчя. Чи від хвороби, чи від расового свого складу, мав він якісь одутлюваті губи, що часто зустрічаються у жидів, чим вони зобов'язані давній домішці африканської крові. Кольор волосся не був у нього такий чорний, як у О. Волошина, але цією рисою він теж мав би право називатись „непритосом”. Привітавшись і сівши коло ліжка, я відразу ж запитав, чим саме викликало його бажання побачитись зі мною; чим same я можу служити йому.

І досі не розумію причини тієї цікавости Оверченка до української справи, яку він виявив, задаючи мені питання за питанням. Отже я мусів оновісти йому коротко історію національного нашого руху за останні часи, десь ще зперед революції 1905 року і до останніх днів. Коли дивишся на вираз обличчя співбесідника, то з нього бачиш, чи він переживає те, що чує, чи йому пудно, чи йому байдуже. Говорячи перед гуртом людей, я мимоволі завжди шукаю якесь обличчя, що виявляє цікавість до того, що я говорю. Від того, чи найдеться серед слухачів таке обличчя, у мене валежить форма доповіді. Буває так, наче не до гурту людей говориш, а до одного з них, бо відчуваєш, що йому як і тобі розгортані тобою події не байдужі, що він їх разом з тобою передумує і зараз же несвідомо реагує. Ото ж рідко бувало мені, щоб слухач так слухав, щоб так мінявся вираз його обличчя, щоб так все боліло та радувало слухане. Коли я дійшов до подій боротьби Директорії з трьома ворогами разом, на півночі Поділля — з білими і з червоними росіянами, і з поляками, та ще й в обличчі

можливого збройного конфлікту з румунами, обличчя Оверченка стало обличчям страдника, мученика і йому на очах виступили слози... Може просто йому зле було в цю хвилину, може просто хвороба в цій хвилині дала себе якось виразніше відчути, але я чомусь це відніс на рахунок інтересу до моїх слів. А може у нього десь у глибині його душі щось занизило, щось запекло таке, чого він раніше не відчував. Багато ж таких, як він, малоросів, стали українцями, коли їх запекло щось всередині, і коли все дотогочасне життя раптом видалося не так прожитим, як би треба будо. Може й він став неофітом, як став ним за часів революції Короленко, признаючись С. Єфремову, наче з якимсь сарказмом про себе, що він, мовляв, „заблудився” був на своєму віку...

Цікава ще була в мене в ті дні розмова, на цей раз із більшим гуртом людей. Підійшов до мене, в тому ж таки садку, незнайомий молодий чоловік. Запитавши чи я Чикаленко, дав мені записку. Писала Галія Руденко, сестра моого товариша по Петербургу, Сергія Івановича Руденка, старшого учня Федора Кіндратовича Вовка. Я знав тоді цілу його родину, бо бував у них частенько, а з сестрою і молодшим братом відбували ми наукову подорож по Уралі, під керівництвом Сергія Івановича. І от несподіване прохання — приїхати до неї увечорі на склянку чаю.

Пішов. У великий кімнаті застав Галю в оточенні п'яти-шести молодих хлопців, що охочі були, очевидно, подивитися на егзотичного птаха — українця. Яка ж відмінна картина до тієї, що була в кімнаті Оверченка. Тут усі, а

найбільше Галя, просто кипіли від люті до всього українського, а найбільше до того, що розвій подій звів їх тут зі мною. Теж досі, тільки по-іншому, дивуюся, чому ото кликати до себе людину, до якої, може, не особисто, а духово чуєш тільки злість?.. Коли бував я у них в Петербурзі, то відчував інтерес до України, але якийсь чудний, наче трохи хворобливий. Дід, а може прадід старого Руденка був на Січі й емігрував у Туреччину, а потім із Гладким, бувши сам старшиною, із гуртка інших козаків — вернувшись додому на „царську милості” — дістав маєток на Катеринославщині. Молоді Руденки родилися вже не на Катеринославщині, а на Уралі десь, бо батько їхній, а може вже і його батьки, дохазяйнувалися до того, що треба було вже на державній службі служити. Старий ще якийсь сантимент мав до України, а для молоді, то були тільки родинні спогади, зв’язані з утратою маєтку в багатій „Малоросії”. І от цікава розмова. Галя аж сичить, а інші всі, чи може тому, що мало знайомі, спокійно розпитують про мій погляд на перебіг подій за цілу революцію і на зміну політики «Командування Вооружених Сил Юга Росії». Гурт цей був якось зв’язаний з театральним світом, але не з’ясував я собі, чи були вони пов’язані в Україною, чи просто зі всіх кіпців російської імперії звели їх тут події. Засидівся я у Галі довгенько, п’ючи чай та з нею гиркаючись. Вже було за північ, як я порожніми вулицями вертався до свого готелю. Дорогою спинив мене гурт вояків — якась охорона порядків. Звичайно, для годиться, попросили документ, бо й так добре

бачили по уніформі хто я, і повертаючи мені їх завважили, що у місті вже віддавна заборонено вночі ходити по вулицях. Висловивши жаль про те, що ніхто мені досі цього не скав, добрався, нарешті, не без труду, до свого готелю.

Хтось із наших тутешніх знайомих звів нас одного дня з двома повстанцями з України, які у вирі воєнних подій опинилися тут у Криму і були певне пов'язані з відповідними чинниками воєнного уряду. Один із них був надзвичай цікавою особою. Оповів нам він, що родом він з міста Скутарі над озером тої ж назви у Македонії. Син заможніх батьків, юнаком він, закінчивши середню школу, спромігся дістатись до Швейцарії і вступити в Женеву на медичний факультет тамошнього університету. Там він познайомився з нашою українкою з Богуслава на Київщині й оженився з нею. По закінченні науки поїхав з жінкою до її дому. Він з переказів своєї родини знов, що дід його, чи швидче прадід, був родом з України і дістався під час руйнування Січі Катериною II за Дунай, де оселився в Добруджі. Коли якась частина запорожців повернулася з намови російського уряду назад на Україну, то його предок, разом з іншими, що зосталися в Добруджі, був з наказу турецького уряду переселений до Македонії, де вони й осілися над озером, а деякі громади були розселені по інших місцях Туреччини і навіть десь аж у Малій Азії.

Ото ж приїхавши з жінкою до Богуслава він нострифікував свій докторський диплом і став лікарювати в тій місцевості. Так мирно й

спокійно він проживав аж до приходу до них на Богуславщину большевицької влади, за часів відступу Директорії. Але коли почався наступ денікінців, то обставини склалися так, що червоні хотіли його ліквідувати. Був напад на його садибу, але він спромігся якось заховатись, але його родину схопили червоні і в нелюдський спосіб знищили. Тоді він пішов у повстанці і мстився червоним як тільки міг, а згодом був змушений пристати до якоїсь із денікінських частин і так, нарешті, потрапив до Криму. Прізвище його було Гелів. Разом із ним був, родом з Богуславщини молодший за д-ра Геліва чоловік, що подав своє прізвище Козир-Зірка. Бачилися ми з ним разів зо три, але жаден з них не питав нас про можливості дістатися до нашого фронту. Певне вони були в Криму на обрахунку і вважали свою долю пов'язаною з місцевою владою.

Отак проходив день за днем, а в тій справі, для якої ми приїхали, наче б нічого й не робилося. Так воно, звичайно, назовні виглядало, але, як нам оповідали наші українські знайомі, а найбільше Черниш, увесь час нагорі йшли суперечки. Як я вже згадував, ініціативу в справі переговорів з нами виявив ген. Слащов, який тепер був чомусь ізольований і ледве чи не під якимсь арештом. Чому Слащов?.. Здається, що з ним пов'язані були якісь кола людей, родом з України, які опинилися в мінливому ході подій на Дону. За Денікіна вони сиділи тихо, бо соціальними інтересами вони пов'язані були з монархією і з Дону та Кубані, від Доброармії ждали спасіння. Але згодом,

чи то відомості про українську боротьбу, чи, може, зневіра в реставрації монархії, примусила їх таки згадати, що вони українці. Як саме почалося гуртування їхнє, та в яких воно формах відбувалося, важко мені сказати. Мабуть, таки найбільшу роль в їх ментальності відграва невдача денікінської політики. То ж була не реставрація старого режиму, а справжній бандитизм, який прикривався якоюсь „чорносотенною” ідеологією і „армія обіженых офицеров”, як називав денікінців наш видатний військовий діяч, ген. Юнаков⁹, перед війною професор воєнної історії Російської Академії Ген. Штабу, нікому вже з інтелігентних людей не імпонувала. А їх зібралося по волі, чи по неволі таки багатенько, і то переважно з України. Коли в самій армії було багатенько людей-фронтовиків з Московщини родом, то молодь постачалася з ріжких юнкерських шкіл та кадетських корпусів все з України. Був це український елемент з поміщицьких родин та родин урядовців. Революційна маса, їм ненависна, прозила тим, що вона була українська; українське ж село вигнало їх з різних маєтків, поділивши їхню землю. Для цих людей революція — це в першу чергу бунт отих „своїх”, „тутешніх”, напівінтелігентних сільських учительів, бухгалтерів, фельдшерів, телеграфістів, якими вони, в довгі й добре для них часи, коли не гидували, то в усякому разі нікого з них до свого столу не посадили б... Що по всій велетенській імперії таке діялося, їм це до свідомості не доходило — вони бачили, чули і жили надіями найближчих околиць і тому то за гетьмана, палаючи помстою, ішли в карні за-

гони, а за Денікіна — в поліцю, щоб помстились, щоб щось ще встигнути відібрати, зреалізувати щось про ще чернішу годину. Ну, а тепер — кінець уже всьому був видний. Політика Денікіна і його оточення провалилась, і він, і його ідейні друзі були вже десь за границею. Не чув я ні разу згадки ні про Шульгина, ні вро Савенка, ні про ген. Драгомірова, сина славетного, видатного батька. Всі вони повижджали. І от підняла голову українська стихія. З'явилися Леонотовичі, Черниші, Котляревські, Барбовичі, Кірії; почали думати про рятунок хоч того, що пощастить урятувати. Почалася „українізація”, але пиняло з тертям та скрипінням.

Черниш все забігав до нас і казав не турбуватись, і ще трохи підождати, бо ми вже нудилися і поважно думали про поворот додому тим більше, що нас зичливі люди попереджали, що справи на фронті не дуже певно стоять...

В перші ж дні нашого приїзду розшукали були нас урядовці французького та північноамериканського воєнного представництва. Напевно довідалися вони про це від такого ж представництва польського, до якого ми відразу сходили, як нам радили ще в Польщі, із-за „куртуазії”. Від французів приходив до нас якийсь штатський чоловік, що досконало володів українською мовою і просто просив зайти і задоволити цікавість його найвищого шефа. Але того ж дня забіг до нас якийсь моряк з США і теж просив неодмінно побувати у шефа воєнної місії, капітана Мек Келлі. У французів побували ми всі троє (старші), а до американців

послали мене одного, бо не були певні, що можна буде з американцями знайти спільну всім мову. Француз, якоїсь середньої ранги, не старий ще офіцер, дуже дякував за візиту і про все, що тільки можна було розпитував. Видно було, що через свого службовця, що українською мовою володів, він досить добре розбирався в подіях останніх років. З американцем вийшло трохи інакше. Коли я прибув на призначене мені місце в умовленому часі, а це було на якийсь невеличкій пристані, то застав уже там шлюпку із знайомим мені вже моряком і поїхав тією шлюпкою до якогось величенького воєнного судна. Коли увели мене до каюти капітана Мак Келлі, — застав я там його з секретаркою - росіянкою, яка мала бути перекладачкою. Вислухавши слова моєго привітання, вона, на велике мое здивування, почала капітанові перекладати на французьку мову. Я не віддеряв і відразу ж сам почав до Мак Келлі говорити французькою мовою, що привело його в дуже веселий настрій. Він відразу запропонував секретарці організувати нам каву з тістками і випровадив її з каюти у сусіднє приміщення. Це був вище середнього росту, чорнявий, років не більше 35, бадьорий, веселий і зичливий чоловік. З його запитів я дістав враження, що він дуже мало що знат про Україну, і тому я, може, і зловжив його терпінням і багато чого йому оповів. Коли кава була готова, то ми взялися до неї, але секретарку він знову випровадив зі свого кабінету. Коли вже розмова, а швидше мій виклад кінчився і кава була випита, то я почав прощатися. Тоді то він мені у

п'яголос сказав, що, по його відомостях, спра-ви Врангеля стояли на фронті немудро і, що десант, який росіяни робили на Тамань, не вдався. Він радив нам не засиджуватися в Севастополі, заиронувавши відвезти нашу делегацію до Констанци, з якою в нього був постійний контакт. Я подякував сердечно йому і сказав, що ми з радістю його пропозицією покористуємося, але, що ще, властиво, справ не тільки не закінчили, а чомусь і не почали ще і з огляду на це ми мусимо побути ще якийсь час тут. Хіба б була вже нагла потреба виїзду, то ми до нього тоді звернемось. Мак Келлі відповів на це, що він зного боку сповістить нас, коли, на його думку, така потреба над нами нависне. На тому ми розпрощались і тим самим шляхом діставшися я додому, де оповів своїм товаришам про свої враження і про попередження Мак Келлі, щодо небезпеки в разі затягування нашої візити тут....

Чи то тривожні чутки, чи якісь причини, на пане цаєтя, нарешті, прискорили хід подій. Здається на другий день після моєї візити до Мак Келлі нас зразку повідомив полк. Нога, що з нами хоче бачитися зрем'єр Кривошеїн і, що він нас має зараз до нього повезти. Швиденько зібралися і поїхали кількома візниками. Приймав усіх нас, звичайно без полк. Ноги, Кривошеїн у своїм кабінеті. Не скажу, щоб він мені сподобався, та видно було, що і ми йому не дуже подобались. Але, мабуть, обставини, чи наказ згори, йому наказували таке поводження якого він може б то й зовсім не бажав. Прийняв він нас офіційно, сів за своїм письмовим, столом а ми навколо нього так, що полк. Литвиненко

сидів перед ним, через стіл. Розмова була інформативного характеру. Цікавився нашою армією, її організацією, родом зброї, озброєнням і т. ін. Питання скеровував до Литвиненка і той відповідав. Але як! Як виявилося, хоч він і був якимось рахівником на цукрові чи що, перед війною, але мови російської майже не знав. Принаїмні так калічив і так упрівав, коли потрібних слів вишукував, що мене просто сміх і сльози брали. Особливо вразила мене його відповідь, коли він, оповідаючи про склад артилерійських віddілів, ввесь час називав гармату „орудією”. По-російські гармата — орудіє (середнього роду), а Литвиненко називав її словом жіночого роду: „дві орудії, четирє орудії” і т. д. З боку педагогічного Кривошейн дістав добру лекцію: він мав нагоду переконатися, що російська мова і українська таки не те саме. Як він посміхався собі в вус, з неприкриваним гумором, навіть перепитуючи Литвиненка повторюванням його недоладних слів, то мене якісь корчі брали від стримування щоб і собі не сміятися і ніяким виявом своїх переживань не компромітувати нашого Голову Делегації. Досада тільки, як і не раз перед тим та й після того брала, чому саме його послав Головний Отаман головою, а не Крат...»

По суті візита наша була тільки для того, очевидно, організована, щоб Кривошейн переконався, що ми не якісь там махнівці чи щось того роду, і що нас не соромно показати іхнім міністрам і самому Врангелеві. Певне кілька слів до діялогу Кривошейна з Литвиненком, додані Кратом і мною, склали враження таке, що не буде великою компромітацією для уряду „Вооруженого

женных Сил Юга России" з нами переговорювати офіційно. Підготовка відповідних кіл з їхнього оточення, щодо нас і наша візита не стали в якісь колії. Ото ж Кривошеїн сказав, що йому прикро було так довго затримувати нас, але до того причинилося багато речей. Зайнятість поточними та наглими справами це головніше, а друге те, що й наша візита була для них, до деякої міри, несподіванкою. Це був недвозначний пітак на те, що, мовляв, хтось інший зайняв наш приїзд, якого вони, теперешні впливові особи коло Врангеля, не так то собі дуже зичили. Я не витримав і, може не зовсім дипломатично, зауважив, що в наших обставинах, як і в інших, може, не все було ясно обдумане, і що, звичайно, всякі помилки можуть траплятися, і коли це так, то ми це приймемо згідно з нашим прислів'ям: „коли наше не влад, то ми з своїм і назад".

Ці слова зачепили Кривошеїна і він дуже поспішно почав вині��дуватись і загладжувати свою нетактошність. Врешті освідчив нам, що все цілком з'ясоване, і що цими днями будемо прийняті Врангелем і його близким оточенням з міністрів декількох ресортів.

Коли ми повернулися додому, до нас забіг Черниш і повідомив, що він, тобто гурт впливових українців, завтра ввечорі запрошують нас на вечерю, на якій будуть деякі і з врангелівських міністрів, що краще розуміються в українському питанні; буде ще декілька людей з російських впливових кіл, які сприятливо стоять виявленій у свій час ініціативі з кіл Врангеля, що й привело нас до приїзду у Севастополь. I дійсно, призначеноого вечора опи-

чилися ми у великий залі, де було декілька десятків людей здебільшого старшого віку панів, часто аристократичного вигляду. Чулося там „граф”, „князь”. Після знайомства посадили господарі товариство за довжелезний стіл, при чому ми всі делегати були посаджені один коло одного посередині стола з одного боку, а проти нас сиділо декілька міністрів, між якими увагу мою чомусь відразу привернув до себе міністер земельних справ і, здається, земельної реформи — Глинка. Близько нього сидів, і теж притягав до себе увагу, поважного віку пан — князь Волконський...

Вечеря ця, видно, була вислідом останнього рішення врангелівського уряду трактувати нас як найповажніше. Отже перед офіційним урочистим прийняттям вирішили десь нагорі, щоб тутешні прихильники запросили нас, щоб познайомити з ними в неофіційних громадських умовах тих, що мали б з ними офіційно говорити пізніше. Спочатку, як то водиться, посадивши, розмовляли присутні один з одним побіч себе, або й через стіл. Темою вибиралися якісь дрібнички, як, наприклад, різниці в нашій уніформі, або як нам іхалося, або — як там у нас на фронті... Тільки пізніше, як до питва дійшло, то дехто з хазяїв уставав і висловлював радість, що от, нарешті, мовляв, не тільки припинились воєнні дії між нами й ними, але, слава Богу, дійшло й до гостин одних у одних. Торкалися частенько, нарікаючи на Денікіна, на загострення, що між нами повставали і т. п.

Цікавою була довга промова, але якась

вельми плутана, міністра земельних справ, Глинки, який в загальних рисах хвалився проектом своєї земельної реформи, що, на його думку, зможе задовольнити селян та привернути їх симпатії до їхньої визвольної акції.

Нам важко було розібрати, де в теперішніх керуючих кіл було дійсно щире прагнення, а де тільки вдавання та спроба обдурювати нашого селянина обіцянками. Враження таке складалось, що попеклися вони, але недобре ще продумали, як саме направити заподіяну шкоду за часів Денікіна, Драгомірова, Шульгіна та інших. Нічого з того вечора не залишилося поважного в моїй пам'яті, хоч, очевидно, було дещо, бо в моїй офіційній писаний доповіді міністрів закордонних справ, А. В. Ніковському, я зібрав був багатенько матеріялу, а між чим дещо і з чутого на цьому вечорі.

Коли врешті через два дні, здається, були ми викликані до Врангеля, то голова наш, Литвиненко, вже був готовий до промови, яку я з Чернишом, за його проектом, виробили. Промова була в стриманих тонах, яка загалом вітала ініціативу «Командування Вооружених Сил Юга Росії» щодо порозуміння з нами і висловлювала ідею, що кожне порозуміння буде поважною справою і історії наших народів, коли спільними силами, і українці, і росіяни скинуть з себе ярмо комунізму.

Коли їхали до квартири Врангеля у присла них по нас фаетонах, то один із солдатів, що віз Крата, якось усміхаючись, звернувся до нього зі словами: «Ну, от і ще раз довелося везти свого командира.» Крат здивовано дивився на

нього і не міг пізнати, де і коли саме той його вже раз возив. З розмови виявилося, що солдат був колись у нашій армії під командою Крата і що якась хвороба, чи рані, притиснула його вернутися додому, на Полтавщину, де його пізніше мобілізували денікінці.

Коли насвели в залю, чи швидше кабінет, ген. Врангеля, там уже було досить багатенько людей. Сам Врангель сидів при письмовім столі і з кимось через стіл розмовляв. Інші стояли групами в різних місцях залі і, курячи папіроси, розмовляли. Врангель устав з місця і по черзі, в якій ми йшли, вітався з нами, а ген. Кірій казав йому наші прізвища. Врангель одягнений був у чорну черкеску, дуже просто, голений; сам довгообразий і довгоголовий, справляв своїм високим зростом враження переодягненого скандинава. Щось наче коняче було в його маловиразному, хоч загалом, досить інтелігентному обличчі. Привітавшись з нами поодинці, він звернувся до нас тоді з офіційним привітанням. Коротко висловив задоволення бачити нас у себе, бо в тому бачив ознаку нового періоду в нашій спільній боротьбі. Радий, мовляв, констатувати, що братська пролита кров не стане між нами непрощіною річкою. Хоч його стремлінням є визволити батьківщину від большевиків, але він добре розуміє, що це станеться не в таких формах, які уявляли собі ще недавно його попередники, і не тими шляхами, якими вони до того йшли. Він кардинально змінив усе, він і до нас звертається з тим, щоб справа відбудови нашої спільнної батьківщини відбулася так, на що б і ми всі пристали. Він тепер нічого не

вимагає, навіть не ставить питань про майбутній устрій Росії, він прагне тільки, щоб наступило довір'я між тими всіма народами, які боряться проти насильників. Він уже договорився про це з кубанськими козаками і з гірськими народами Кавказу. Так само хотів би, щоб і українські збройні сили ввійшли з ним у порozуміння для спільнот збройної акції. Він певен, що визначені українською армією представники договоряться з його представництвом у Румунії, на чолі якого стоїть ген. Геруа, щодо справ сьогоднішнього дня, а діло дальнього майбутнього — влаштувати наші взаємні стосунки в братерськім порозумінні.

На це відповів вивченю напам'ять промовою Литвиненко. Конкретного в ній теж не було багато сказано, теж висловлювалася радість, що відійшли в минуле ворожі між нами сутички, що, наречіті, з благородної ініціативи «командування збройними силами юга Росії», утворилася можливість добровільно, без примусу, говорити про спільний чин, і він вірить, що до того чину дійде...

Після потиснення рук усім нам, Врангель сів, а за ним посадили дехто з присутніх, а дехто з хазяїв і з наших відступили від столу, і до кожного з нас наблизились незнайомі ще особи, щоб у розмові на тему нашого приїзду і його значення обмінятися кількома оптимістичними прогнозами. До мене підійшов з дальнього оточення молодого віку добродій і, привітавшись, називав своє прізвище, запитуючи мене, чи я його пам'ятаю. Я не лізував був його спочатку, але почувши прізвище, зразу й пригадав. Був це Петро Савіцький, син чернігів-

ського дідича і члена «Государственного совета». І він, і батько його десь у роках 1912-14 бували в с. Мізині на розкопках, які, під зверхнім керівництвом Хв. Вовка, провадив я там, досліджуючи палеолітичне селище.

Приїздив, може, він і не нарочито на розкопки, а при нагоді відвідування родичів, відомої в українських колах родини Якова Платоновича Забіли в с. Псарівці, якихось дві версти на південь Десною від Мізиня. Тоді ще молодий зовсім хлопець, здається, студент першого чи другого курсу петербурзької Політехніки, на економічному відділі, тепер, як виявилося, він був особистим секретарем міністра закордонних справ у кабінеті Кривошеїна — Петра Бернгардовича Струве. Розмовилися ми про минуле, про його коротку розвідку, про колишні кам'яні церкви Чернігова і про Забіл. Виявилось, що тільки панна Соня тут, але не в Севастополі, а десь інде. Я пригадав собі тоді, що син Забіли загинув під Києвом, обороняючи гетьманський уряд. Довідавшись, що П. Савіцький секретарює у Струве, я висловив бажання поговорити з міністром, тим більше, що в нашему уряді є декілька осіб з учнів Петра Бернгардовича, а саме — Валентин Садовський та Олександер Ковалевський, які знають, що Струве тут, і яким приємно буде щось про нього почути. Савіцький обіцяв це зробити і другого дня я побував на короткій авдіенції у П. Б. Струве.

Після прийняття у Врангеля ми почували вже себе цілком вільними, щоб Їхати, але нам ніхто не говорив про самий спосіб нашого виїзду. Земляки всі хотіли, щоб ми довше пробу-

ли в них, а нам таки вже нудно робилося. Та на біду я занедужав трохи на житті; чи то з'їв щось недобре, чи, може, застудився. Все ж таки другого дня я переміг недугу, щоб побувати у Струве. Враження від нього лишилося у мене на загал приємне. Приємно бачити розумну, культурну людину, яка перебігом свого життя не дуже то пасувала до врангелівського оточення. Але от російський патріотизм довів його до міністрування в Кривошеїна. Я почав з компліментів того змісту, що важко було мені, знаючи його віддавна з його писань, що читалися завжди з інтересом, та не побачитись. Тим більше, що моїх декілька знайомих приятелів та знайомих — його учні. Їм буде напевне приємно почути щось про нього. Як він розпитував про Садовського і Ковалевського, то видно було, що пам'ятає їх добре і що звернув свого часу був увагу на них. Після таких, сказати б, слів ввічливості, зовсім невтральних, перед тим як прощатися, я все ж таки запитав його, як він дивиться на наше, можливо, близьке порозуміння. Він досить стримано, без жодного ентузіазму сказав, що важко в сучасних міжнародніх обставинах щось передбачити і все буде залежати від співвідношення сил. Видно було, що дух, яким він дихав, був не той, яким дихав у свій час, хоч би навіть Церетелі й Терещенко, які у Києві 1917 року вели переговори з Центральною Радою. Це був у повному значенні „реальний політик”, але, певне, що він, може, більше ніж хто інший, бачив потребу нашого порозуміння і певне імпонував своєю присутністю в Криму і місцевим російським бюрократам-політикам; ще біль-

ше його особа значила певне у „союзників”, хоч загалом тут їх не так то вже й любили та по-важали.

Коли і як виїдемо, але земляки захотіли ще раз з нами в тісному українському гурті по-говорити. Отже і влаштували прощальну вечерю. Нічого цікавого не було там. Хіба тільки, що далося побачити і почути представників таких українських громад, які дуже далеко стояли від нас в питанні нашої незалежної держави. Здається з найправіших був Кириченко, чи щось в тому роді, ім'я якого потім мені приходилося чути, як дуже помірковано діяча в Югославії, куди багато з присутніх на вечері потрапило.

Ще днів зо два ми побули в Севастополі. Коли б не моя недуга, я б поїхав до Семферополя, куди кликали мене акад. В. Вернадський та А. Носов.

Хоч ген. А. Кірій, даючи мені ці картки, що через його руки мені дісталися, і намовляв поїхати, але щось мені недобре було, і я зліг був до ліжка на кілька днів. Одного вечора, коли я був сам у помешканні, прийшов посланець від Мак Келлі з вісткою, що капітан нам радить скористати з тієї нагоди, що завтра вранці виїздить до Констанци їхній контрміноносець і виїхати, бо, мовляв, уже такий час підходить, що краще бути не тут. Було це передане посланцем в досить категоричній формі. Коли він до того додав, що цим контрміноносцем іде і пані Врангель, то я зрозумів, що й нам уже треба іхати, навіть не попрощавшись з тими всіма, з якими ми тут нав'язали знайомство. Певне, ім швидко буде не до нас...

Коли наші посходилися увечері, я оповів про посланця і ми все зробили, щоб таки завтра на призначену годину бути на пристані у призначенному місці..

На другий день, коли ми були вже на березі, нас чекала шлюпка. Вийшовши з Севастополя ми довгенько стояли на покладі контрміноносця, дивуючись його швидкості і всій цій споруді, яка виглядала як досконала величезна машина. Дивю було тільки, що зовсім мало людей ми бачили. Все світило якоюсь пусткою. Нам показали каюту, де ми могли б посидати чи й полежати, коли б хто хотів. У тій каюті я бачив у кутку, за різними пакунками, відгородженими від середини, худеньку пані, що була, здається, баронеса Врангель. Я швидко поклався на м'якій софі чи диванчику і лежав, хоч цікавість часто витягала мене на поклад, де мої товариші, розташувавшись просто на покладі, бавилися маленьким, майже чорним, ведмедиком, що матроси цього судна дістали десь на Кавказі. Це кумедне, цілком освоєне створіння, було дуже капосне і все від нього треба було ховати чи обороняти. Добрався він до нашого харчу і розпотрошив усе, що там було. Але видно, що апетиту не мав, бо чомусь більше всяго цікавився цитринами, які ми мали на випадок, коли б трапилося комусь хворіти на морську недугу. Цей ведмедик дуже кумедно кусав цитрини і кривив свою мордочку просто як дитина.

На морі були досить великі хвилі, але судно наче перелітало з одної на другу, трим'ячи ізвесь час цілою своєю масою. Швидкість була для нас просто неймовірна, тільки близки,

і то не від самих хвиль, а від розбивання їх, від нашого зудару з ними, як туман чи мжичка падали на поклад.

Полюбувавшись якийсь час зграями дельфінів, що вискачували відкілясь збоку, і наче діти, наввипередки пливли поруч нас, але, не витримуючи довго, відставали. Я ліг на диван у каюті і тільки вранці коли ми під'їжджали до Констанци, вийшов на поклад, щоб приглядатись далеким спочатку берегам.

З Констанци, їduчи додому, ми мусіли побувати в Букаресті, щоб оповісти все, що ми бачили та чули К. Мацевичеві, нашему послові, а головне — ген. Дельвігові, нашему воєнному представникові, якому, в разі потреби, треба буде розмовляти та договорюватися з тутешнім воєнним російським представником — генералом Геруа.

Ліквідація нашого фронту супроти червоної Москви сталася значно пізніше, ніж ліквідація фронту між білими й червоними москаллями в Криму. В ті часи новини про події навіть першорядного значення доходили з великим запізненням. Я в столиці нашої емірації, в місті Тарнові, західня Галичина, почав уже забувати про подорож на Крим.

Аж одного дня, в осідку наших міністеріяльних урядів побачив — о, диво! — генерала Кірія. Приїхав він, щоб побачитися з Симоном Петлюрою... А ще через якийсь час, так само несподівано, спіткав доктора Геліва з його сопутником. Ці двоє пробули в Тарнові довгенько, а потім подалися на схід, на Україну. Згодом принесли наші люди з України відомості, що Гелів знову розпочав свою пар-

тизанщину і що через якийсь час його оточили більшевики в якійсь хаті і він так довго відстрілювався аж поки вони не підпалили хату. Догадувалися, що його зрадив тай самий його товариш — Козир-Зірка...

Самостійність чи соборність?

(ФЕЙЛЕТОН)

Політична конъюнктура Східної Європи, глядачеві, може трошки фантастові, нагадує давно минуле, знайоме. Літературна польська легенда зв'язує майбутнє Польщі, як самостійної держави, з пророкуванням Вернигори, цього кобзаря чи лірника з України, з Київщини: «Як нап'ються турецькі коні води з Гориня, тоді встане знову Польща». Такий зміст цього пророкування. Химерне міркування, чудне паралелізування, а проте... з Гориня коні турецької кавалерії за час світової війни воду таки пили. І на політичному обрію заявляються старі, давні знайомі, яких або ховали, або таки й справді поховали.

Сучасне «смутное время» розпухлої Москвиї не пророкує нічого доброго для цієї держави, і більш, ніж можливо, що на Сході Європи поруч з нею мають, як і в давню давнину, виступити ще й інші чинники.

Польща 1920 року в збройній боротьбі розбиває червоних і має вільну руку до Москви; Туреччина 1923 року пробує цілій Європі диктувати умови... Ім'я України — забуте, витерте з пам'яті політиків — знову щось починає їм говорити... ,

Колесо історії повертається і попадає знову в те положення, що було перед декількома віками. Але ж чи це так? Чи в цьому старому не приходять нові зміни, нові ноти, нові коляди?.. І хоч по-старому в Польщі шляхта „королем коверзує” і навіть убиває свого голову дер-

жави, але вже не керує вона державою самовладно. Нові верстви стають до керми, і перед демократичною Польщею відкриваються шляхи, які недоступні були Польщі 17-го століття. І Москва не та. Замість свіжого, здорового своєю первісною некультурністю державного організму, міцного недиференційованістю свого суспільства, перед нами конає в анархії велика, передчасно постаріла держава. Який був безславний період „еллінства” за часів Івана Калити — такий самий ганебний вік „елінізму” за останніх Романовичів. І в різних кінцях колишньої „великої неподільної” бренять слабкі ще, але бандьорі та свіжі голоси розбурханих народів. І „од молдавана аж до фина” все прагне відокремитись та жити своїм життям. Отже на наших очах ще мусить викристалізуватися з цього всього те, що ще сповите туманом, зріє та кристалізується.

І Україна воскресла. І теж дивне пророкування цього воскресіння чується в словах поета: «Та не однаково мені, як Україну злії люди приспілять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять...» Окрадена, голодна, скривавлена — прогинулась і Україна. Якась невідома закономірність є в тому, що на Сході Європи знову з'являється давнє суспільство держав, складову частину якого з неминучістю має творити Україна.

Але яку ролю має відігравати вона, яке значення матиме ця роль — тяжко зараз вгадати. Ми ж власне, не знаємо, що ми тепер являємо собою, як нація; яка наша сила, який її діяпазон. Ми були свідками великого бурління, великих проявів героїзму, великих падінь та зрад. А у віщо це все вильється?

Знову, як колись, маємо ми жити з сусідами, даними нам всіма попередніми історичними подіями. Який шлях в боротьбі за наше державне існування ми виберемо, де приятелів шукатимемо, в кому з сусідів найстрашнішого ворога вбачатимемо? — Знову перед нами ті самі питання. Чи ж буде на них і така сама відповідь, як колись була?..

Та, власне, відповіді й не було якоїсь однієї, а різні бували відповіді й різними шляхами ходила наша політика. І коли б історія нас учила — багато ми б скористали з досвіду минулих віків. З ким із сусідів і проти кого? Хто найстрашніший? Були часи, коли кращий політик землі нашої, великий галичанин, гетьман Сагайдачний, для блага народу українського, на Москву ходив, польську династію на московський престол садив і кров'ю українського козака Річ Посполиту Польську, в хвилини страшної для неї небезпеки, рятував... Були часи, коли — навпаки — у Москві спасіння від Польщі шукали і під царя московського піддавались, вважаючи московського „гаспадіна” за ліпшого від польського „пана”.

Такими тернистими шляхами простувала Україна до своєї незалежності та соборності своїх земель. Ні з Польщею, ні з Москвою нічого не дійшовши, ми й до Туреччини нещасливо за допомогою зверталися.

Доборолась Україна тоді, під гаслами незалежності та соборності, до „Руїни”. Не було у нашої нації єдиної думки, єдиної волі, а через те ѿ єдиної орієнтації, і Лівобережжя нищило Правобережжя во ім'я однієї тільки „соборності”, відмовившись від „самостійно-

сти”, якою керувалося Правобережжя. Треба було генія Мазепи, щоб ідею „самостійності”, до якої доріс уже Хмельницький, поставити як головну мету національної політики. Треба було й міжнародних умов інших, щоб можна було плекати орієнтації не тільки на своїх біжчих сусідів. Але було вже запізно, і роки 1654, 1709 та 1876 — це, власне, сумні етапи нашого національного життя, що пішло шляхом тільки „соборності”, шляхом орієнтації на Москву.

Геній Шевченка, зупитяючись над давніми подіями, над нашим минулим, зі страшною, невблаганною жорсткістю засудив на вічні муки душу нещасливої дівчини, що несвідомо ухвалила орієнтацію Хмельницького, перейшовши йому, з відрами вповні, шлях —

А того її не знала,
що він їхав в Переяслав
Москві присягати...

Слова, звернені до поляка — «Подай же руку козакові і серце чистее подай», і заклик до відновлення тихого раю може найвними покажутися тільки тим, хто не знає, чи не розуміє твої надзвичайної об'єктивності, з якою поет обмірковував усі шляхи української політики і в „Іржавцю” апробував залежність навіть від Криму, аби тільки не від Москви... І з яким презирством чи сарказмом каже поет сучасним йому полонофобам:

А чванитесь, що ми Польщу
колись завалили...
Правда ваша: Польща впала,
та й вас роздавила...

Або туркофобам:

Може чванитесь, що братство
віру заступило?
Що Синопом, Трапезундом
галушки варило?
Правда ваша!, наїдались,
а вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
картопельку садить...

Не така ще дужа Туреччина в цю хвилю, щоб її зараз в обрій нашої політики залучати, пляни нам на тому будувати, але... погляньмо, як настирливо вимагала вона участі, хоч би й советської, але все ж таки України, на різних конференціях, де доля Чорного моря вирішувалася, і як бучно святкувала вона згоду з Советською Україною...

А з Москвою та Польщею нам уже за ці бурхливі п'ять років довелося багато пережити.

І чудна річ. Знову ті самі давні гасла — „самостійність” та „соборність”, і знову ті самі помилки. Страшний максималізм, дозволений хіба тільки тому, хто справді нічого не має і через те нічого не загубить. «Голий, мовляв, розбою, а мокрий дощу не бояться».

Без жадного спільнника, без жадної охоти з кимсь із сусідів йти на поступки, уряд Директорії веде війну на три фронти: з білою Москвою, червоною Москвою та Польщею, нічого не маючи в той же час, проти війни й з Румунією. За Москвою — традиція державна, традиція військова, вся військова промисловість. За Польщею ціла Антанта і традиція державності в Галичині. А у нас? Рішучість політиків, що швидше пасує військовим, і обач-

ність військових, що пасувала б ліпше політикам.

Ні один народ на протязі останнього 19-го століття не виборов собі незалежності, коли за ним не стояла якась стороння військова сила. Ми ж не вміли використати жадної сили.

Ні один народ, що визволився, не дістав цієї чужої допомоги дурно, а ми найменший крок наших політиків до порозуміння — ганебним словом „продажу” плямували.

І знову „Руїна”, як наслідок боротьби за незалежність та соборність. Доля не судила нам того, чого ніхто ніколи не мав і до чого інші народи йшли мало не віками... Згадаймо відродження Німеччини, Італії, Сербії, Румунії. Яка це тяжка путь, путь поступок, образ. Таж батьківщина Гарібальді — Ніцца й досі під Францією. І ні кому з народів не випало осягнути і незалежності і соборності відразу, в одну хвилину, а всім доводилося вибирати покручений, тернистий шлях до цього ідеалу кожної нації...

Так, Руїна! І зовні, у державному мірилі, і всередині, у нашему суспільстві. І знову Лівобережжя, тільки вже не Дніпра, а Збура — воює проти Правобережжя і навпаки.

Коли злука Галичини з Великою Україною була справді результатом „непохитного наміру” обох наших земель, як то говорилося в договорі, підписаному 1 грудня 1918 року в Хастові, а не ганебним фарсом, то існування двох урядів, що вели окрему політику і увіходили у згоду з чужими чинниками, скеровану проти політики одного з урядів — було, коли не зрадою нації, то максимумом безумства. Один —

єдиний уряд — міг вирішувати тактичне поступовання. Один — єдиний уряд — міг, із тактичних причин, віддати й половину земель свого народу, хоч би й на довший час, з тим, щоб мати в цю хвилину тільки один, а не два чи три фронти і щоб тим зберегти свою державність. І історія нам дає силу подібних зразків. З цієї точки погляду немає „зради”, немає „продажу”, а є тільки нещастя — велике чи, може, навіть просто страшне. Уряд суцільної нації, не відмовляючись від ідеї соборності земель своєї нації, щоб зберегти державну самостійність свого народу, має право, згідно з усіма законами моральної відповідальності, робити такі експерименти над тілом своєї держави. На ньому одному лежить відповідальність, і в тому його і честь, і в тому його й нещастя.

Полковник Богун під Берестечком, щоб зберегти регулярне військо від розгрому, вивів його, пробиваючись через своїх, через деморалізовані іррегулярні маси повстанців. Цим, і тільки цим, було забезпеченено Білоцерківську умову з Польщею. Щоб зберегти свою армію і бельгійський, і румунський, і сербський уряди кидали цілу свою територію, коли того вимагали обставини. Це тоді, коли нація, чи держава, має один центр, один відповідальний перед нею уряд. Але коли нація терпить, дозволяє, щоб у такі важливі хвилини у неї було два центри, два уряди і так ще, що один із них зводить працю другого нанівець, і коли інтереси цілого народу чи його більшості нехтується во ім'я інтересів якоїсь частини, то в таких умовах, справді, або один із цих урядів

— гурт зрадників, честолюбних авантюристів, або те, що думало, що називало себе єдиною нацією — таки нацією не є.

Тепер, на руїнах нашої недовготривалої державності, і під окупацією перебуваючи, і томлючись по чужих землях, українське громадянство, інтелігенція нашої нації — мусить над тим усім думати та міркувати і свій при- суд недавньому минулому таки дати. Чи справ- ді вже так нам непотрібна та самостійна Україна, як то думав Панейко — душа умови галиць- кого уряду з Денікином 7 листопада 1919 ро- ку, коли вона буде при своєму народженні, без Галичини? І чи через долю Галичини в цю хвилину мусить український народ відмовитись від ідеї самостійності і захоплюватись разом із Панейком, Петрушевичем, Студинським та Шуратом ідеєю соборної тюрми в „Евразій- ській імперії”?

Наше громадянство, соборної України ін- телігенція, мусить раз назавжди вирішити це питання: що важливіше — чи незалежність, хоч би й без соборності, чи соборність, хоч би й без незалежності...

А коли це питання буде вирішene, тоді буде ясна тактика й сьогоднішнього дня. Буде ясно і те, з ким із сусідів йти сьогодні разом і проти котрого в першу чергу, щоб дійти до найбільшого в житті народу — до незалежно- сті. І тоді ясно стане нам самим: чи ми нація, чи так тільки — або „варшавське сміття”, або „грязь Москви”, і здібні тільки „в сусідів бути гноєм, тяглом у поїздах їх бистроїзних”.

(«ТРИЗУБ», ч. 46, від 26 вересня 1926 р. Париж)

Післямова

Подані тут уривки моїх споминів були писані незабаром після подій, яких вони торкаються. Дещо з них було вже друковане в нашій пресі. Даю тут декотрі з них у цій збірці з надією, що, може, вони придадуться нашим історикам, як свідчення учасника тих подій. Придадуться історикам-науковцям — шукачам правди історичної, а не історикам-журналістам чи політикам, що на неперевіреному матеріалі беруться виховувати молодші покоління своєї нації. Цим останнім мої спогади, звичайно, не потрібні. Вони тільки перешкоджатимуть їм малювати образки близькучих подій, героїчних перемог з нашого недавнього минулого та приховувати правду, тобто все те, що спричинилося до поразки в нашій визвольній боротьбі 1917—1920 років.

Першим уривком іде опис київської катастрофи з 31 серпня 1919 року. Цю катастрофу досить докладно старався описати один з найбільш відповідальних за неї генерал Української Галицької Армії — Антін Кравс¹⁾). У своїх спогадах він подає опис дій Української Галицької Армії на Україні, від переходу нею Збруча, аж до її остаточної деморалізації через брак будь-якої сталої провідної ідеї у тієї частини галицького суспільства, що керувало

1) Ген. Антін Кравс, кмдт. III Корпусу УГА. «За українську справу.» Спомини про III Корпус УГА після переходу за Збруч. Львів. Видавн. Коопер. «Червона Калина». 1937.

ремогах, а ще більше на поразках та проявах деморалізації своєї нації.

Більшість сучасної галицької молоді на еміграції починає історію України не від здвигів та Національних конгресів 1917 та 1918 років, а від декларації лояльності Гітлерові своїх „вождів” 1941 року. А їй треба було б знати, як і при яких обставинах, і коли саме, Уряд ЗУНРеспубліки, з Петрушевичем на чолі, довів до зірвання умови Галичини з Україною з 1918 року, примусивши безпорадного в цій ситуації ген. Кравса, що його військо 30 серпня переможно обсадило Київ, другого дня їхати **персонально** до денікінської армії, щоб там з позицій полоненого підписувати капітуляцію.⁴⁾

Київська катастрофа це, властиво, основна тема цієї збірки свідчень.

Після катастрофи треба було виходити з фактичного стану речей, і ці міркування, що мучили, сверлили голову кожного свідомого українця, викладено в п'ятому розділі книжки. Цей уривок моїх спогадів про визвольну боротьбу, написаний після її закінчення, вже на еміграції. Зміст його, на мою думку, досі актуальний і пекучий, бо рана завдана 31 серпня 1919 року і досі ще не загоєна, а може ще й більше роз'ярена таборовими обставинами в

⁴⁾ Ген. Анаїн Кравс, цитована вже книжка. Стор. 48.

«Обурений до найвищих меж цею поведінкою генерала Бредова, що глузувала з усяких міжнародних звичаїв, вихоплюю мій револьвер, подаю його ген. Бредову і заявляю, що в цих обставинах всякі переговори ілюзоричні...»

Німеччині 1945—1950 рр. Ідея Панейка⁵⁾ — соборність під Москвою — поставлена на вирішення 1919 року, перемогла остаточно тільки в 1945 році... Приклонники політичної лінії, наміченої Панейком, поряд з його ім'ям, мусять згадувати щасливішого за нього політика землі галицької — Кирила Студинського. Можуть, звичайно, згадувати ще й політика землі української, що ще раніше ідеї двох по-передніх пропагував ціле своє життя, і за царської Росії, і за денкінщини, і тепер не може мовчати від щастя, це — Василя Віталієвича Шульгіна, в цю хвилю дорадника Микити Хрущова. Існують такі українці, що мають моральне задоволення з того, що „хахол” Микита очолює нашу „соборну Вітчизну” від Сяну аж до... Тихого океану. Про найбільше і найповні-

⁵⁾Василь Панейко. *Зединені Держави східної Європи — Галичина й Україна супроти Польщі й Росії*. Віденсь, 1922 р. Накладом Автора.

Ст. 36. «... що єдиною позитивною концепцією української політики може бути концепція здійснення самостійності української держави в спілці з самостійною державою Московською, спілці так побудованій на новітніх засадах національної суверенності, щоб вона могла стати ядром, довкруги якого могли б утрупуватись всі інші, менші народи і держави Східної Європи й північної Азії — на просторі між Карпатами й східними трансієдіями етнографічної Польщі аж до Тихого океану».

Стор. 39. «Організація Зединених Держав Східної Європи — се не якась тактична штука, щоб „Москаля” (чи от „Малороса”) піддурити, а се програма позитивна, ідеал політичний високий — один з найвищих і найве-

ше завершення мріють тепер численні галицькі патріоти духовного звання, вважаючи, що „місія України” ще не закінчена, що Україна має ще просвітити духовним світлом столиці світу Риму всю „соборну” Росію. Спектр національної свідомості всіх патріотів нашої щасливої, бо соборної, батьківщини, як бачимо, надзвичайно широкий і процес дисоціації українства ще далеко не закінчений.

Левко Чикаленко

личнійших ідеалів, які народи коли-небудь в ході історії собі ставили".

Стор. 56. «Наша будучність, чи комусь се приемно чи неприємно, є в звязку зі Сходом Європи, передовсім у звязку з новою Росією. Як кожний народ у світі, так і народ російський має свої хиби й велики прикмети. Однаке певне одно: він (як зрештою ніодин інший народ) не є такою апокаліптичною потворою, якою малюють його Духінський й Донцов. Знов-же український народ не таюй, яким його змальовують Ровіти-Гавронські. Російське племя, при всіх його хибах, єдине серед слов'янських народів спромоглося на велику, світову державу; воно й єдине серед Славян видало в своїм письменності імена які стоять рядом з найбільшими іменами письменності суїх народів і часів. У звязку з племенім сим і його державою племя українське й українська держави покликані бути **співтворцем і співвласником нової європейської імперії**. Хто вірить у надзвичайну талановитість українського племені, тому може всміхатись доля племені свого в звязку з російським роля подібна тій, яку граво талановте племя мадярське в звязку з австрійським».

ЗМІСТ

	стор.
Київська катастрофа 1919 року	3
Подорож на Дін восени 1919 року	67
Зустріч з митрополитом Андреєм	105
Подорож на Крим 1920 року	114
Самостійність чи соборність?	153
Післямова	161